QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND

International online scientific journal

aem.az

AEM

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.028

Cild: 5 Sayı: 3

ANCIENT LAND

International online scientific journal
Impact Factor: 1.028

Volume: 5 Issue: 3

Bakı – Baku
2023

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© https://aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Pərvanə PAŞAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
p.parvana84@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Parvana PASHAYEVA, Baku State University / Azerbaijan
p.parvana84@gmail.com

Redaktor köməkçisi

Magistrant Gülşən ATAKİŞİYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
a_gulsen00@mail.ru

Assistant editor

Master Gulshan ATAKISHIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
a_gulsen00@mail.ru

Redaktor köməkçisi

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com

Assistant editor

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Vüsalə AĞABƏYLİ, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Vusala AGABAYLI, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Nailə VƏLİXANLI, Tarix muzeyi / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALİUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANOV, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, "İdrak" liseyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ƏLİYEVA, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Taleh XƏLİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərqanə ƏLİYEVA, DİN-nin Polis Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila CAVADOVA, İqtisadiyyat və Hüquq üzrə Pedaqoji Kollec / Rusiya, Dağıstan Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Şəhla ƏHMƏDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı / Rusiya, Dağıstan Respublikası

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Naila VALIKHANLI, The museum of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Vagif SOLTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mubariz SULEYMANOV, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulchora ALIYEVA, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Taleh KHALILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Fargana ALIYEVA, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila JAVADOVA, Pedagogical College on Economy and Law / Russia, The Dagestan Republic
Assoc. Prof. Dr. Shahla AHMADOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbend branch of Dagestan State University / Russia, the Dagestan Republic

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/21/6-13

Zarovshan Babayeva
Nakhchivan State University
Doctor of Pedagogical Sciences
dr.zarifbabayeva@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-3004-8455

THE RELEVANCE OF THE FORMATION OF THE SCIENTIFIC-BIOLOGICAL WORLD VIEW IN THE MODERN PERIOD

Abstract

In the article, there is a detailed discussion about the problems ahead for the 21st century education, the impact of the formation of the scientific-biological worldview on the training of personnel according to the new world standards.

During the research, the perspectives of using different types of schemes and maps (geographical, physical, geological, ecological, political, minerals, acoustic noise pollution of the environment, etc.) in the formation of the biological outlook were also determined.

The article also evaluates the role of mind maps as a friend of the brain in imagination, creative thinking, memory consolidation, joint activity, and left and right hemisphere development.

Keywords: *biological education, biological outlook, modern educational standards, STEAM, mind maps*

Zərövşən Babayeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
pedaqoji elmlər doktoru
dr.zarifbabayeva@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-3004-8455

Müasir dövrdə elmi-bioloji dünya görüşünün fəaliyyətinin akutluğu

Xülasə

Məqalədə XXI əsr təhsilini qarşıda duran problemlərdən, elmi-bioloji dünyagörüşünün formalaşmasının yeni dünya standartlarına uyğun kadr hazırlığına təsirindən ətraflı bəhs edilir.

Tədqiqat zamanı bioloji dünyagörüşün formalaşmasında müxtəlif növ sxem və xəritələrdən (coğrafi, fiziki, geoloji, ekoloji, siyasi, faydalı qazıntılar, ətraf mühitin akustik səs-küy çirklənməsi və s.) istifadə perspektivləri də müəyyən edilmişdir.

Məqalədə təxəyyül, yaradıcı təfəkkür, yaddaşın möhkəmlənməsi, birgə fəaliyyət, sol və sağ yarımkürələrin inkişafında beynin dostu kimi zehni xəritələrin rolu da qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *bioloji təhsil, bioloji dünyagörüşü, müasir təhsil standartları, STEAM, ağıl xəritələri*

Introduction

The basic forms of social consciousness, the individual's attitude to the surrounding reality or the system of views on the world, nature, and social life, as a whole, reflect the worldview of a person. A system of generalized views and beliefs shapes human thinking and determines the individual's role in society. In the studies it is emphasized that the 21st century is a period in which radical innovations are experienced and this competition affects the world of education. The remarkable thing about these innovations is that they were realized as a result of social needs, and these needs led to the inclusion of the STEAM concept in the field of education (Babayeva, 2021). Blackley and Howello (2015) also note that there are challenges and difficulties in research on the engineering dimension of STEAM education for teachers. As the most effective ways of mobile learning, ***AR - augmented reality, VR - virtual reality, MR - mixed reality*** applications are

increasingly covering every level and stage of the educational process. So, starting from the fun learning of the alphabet, it is possible to go to the deepest point of human anatomy, to be in the role of a fighter of historical wars or a pilot of a rocket going to Mars (https://youtu.be/052ArpkI1c8). It is believed that one of the most important reasons for supporting creativity in the STEAM educational approach is that there will be a greater need for creative thinking in the future. According to Whiting et al.: “We cannot teach our children to compete with machines (robots) that are smarter than them, we have to teach them something that differentiates them from machines. Only in this way will they have a chance to exist and survive after 30 years" (Babayev, Majidov, 2008: 270).

There are different answers to the question of when to start STEAM teaching. We believe that children should start at kindergarten age, continue through their higher education years, and continue until they mature as STEAM-minded professionals (Babayeva, 2022). Although people have different worldviews, societies have their own dimensions of values. Taking into account that the people who will manage the societies come from the field of education, it is important to do serious work in this field, as well (Babayeva, 2016: 210; Babayeva, 2021). In order to form a scientific-biological worldview in the teaching of biology, it is not enough to teach only the basics of science. There are several ways to do this:

1. To teach the basics of science theoretically and practically, to develop critical-logical thinking;

2. In the new world order, using the laws of nature for the benefit of society, forming materialistic views, training experts according to modern standards, etc.

As one of the requirements of the 21st century, theory and practice should be combined to provide fundamental knowledge in the formation of a scientific outlook. The modern age makes it necessary to raise a generation that can open a new era in the development of societies. Only learning scientific knowledge and technologies is not enough for a person of the digital age. Specialists who apply the latest technologies in their work with the acquired knowledge can lead to some development (Broderick, 2018). For this reason, the teaching of scientific knowledge in the field of education should be focused on the emergence of new skills and habits rather than theoretical activity.

Materials and methods

In order to change and update the worldview, the skepticism of the facts and events we encounter and the questioning of the event play an important role. Everything that is clear at first can be questioned over time and this is a normal process. At the same time, worldview is based not only on thought and knowledge, but also on emotions. Because everyone has negative and positive feelings, anger, love, hate, etc. They differ from each other. Therefore, people's intellectual knowledge is synthesized and expressed together with them. It is the process of hearing and understanding the world. People who acknowledge this and change, thrive in their search for answers to their doubts. Worldview is based on life experience and knowledge gained through learning (7).

Of course, worldviews expand over time, become richer and can be improved according to the time and environment in which a person lives. This is one of the factors that directly depends on the individual's personal perception and activity. But how should we form a scientific worldview in students as higher education teachers?

- Research-based learning mechanisms should be preferred;
- Creating an interactive learning environment instead of a lecture;
- Instead of presenting the facts directly, logical-critical questions should be asked, problem-situations should be created, scenarios should be prepared, etc.

It is also one of the main issues to give an opportunity to express an opinion and defend one's opinion, to ask new questions in the discussions on the questions asked, the problems posed, and the problematic situations created. After all the discussions, visual aids, and the correct application of

technologies, the understanding of the material, its retention in memory, and the creation of biological knowledge-skills-habits will be more effective. But how are the benefits of outlook measured (8)?

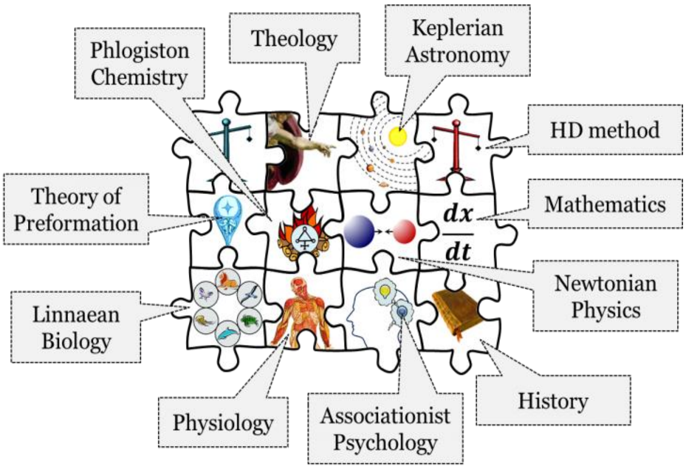

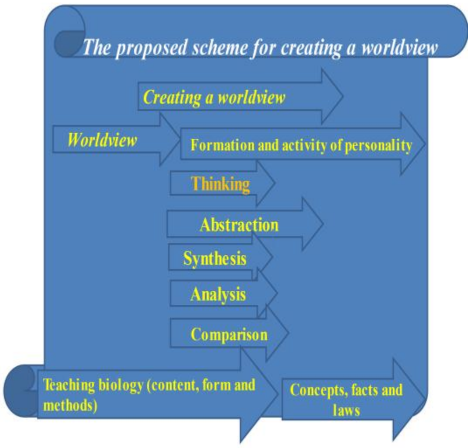

It is not enough for a modern person to have only knowledge. The modern worldview of the 2 st century consists of the ability to analyze and synthesize the acquired knowledge, to overcome the difficulties encountered, to solve problems in new conditions, to understand the processes occurring in the world and to intervene in them. Various maps have been used in human history for thousands of years to conduct expeditions, determine geographic location, monitor certain processes, and convey historical facts to future generations (9). Mind Maps are one of the various methods, ways and tools in the formation of scientific outlook. Various types of schemes and maps (geographical, physical, geological, ecological, political, minerals, environmental acoustic noise pollution, etc.) are used for this purpose. Among all types of maps, Mind maps, which differ from others due to their preparation method, character and direction of use, occupy a special place. Mind maps are sometimes called the brain's friend, the key to memory. The development and use of mental maps helps the development of imagination, creative thinking, memory, memory sharpening, joint activity of the left and right hemispheres, adaptation. It can be successfully applied in all areas of life, both as a learning tool and as a teaching tool (10).

Main features of mind maps: facilitates remembering, allows you to do more in less time, ensures faster memorization of learned information: improves memory, facilitates understanding and accelerates learning, stimulates creative thinking, develops imagination, facilitates repetition of learned information, increases concentration, makes learning fun. We asked the 4th year Biology teaching students to prepare Mind maps connecting different topics as a free task, and this task was met with great interest by them (Babayev, Babayeva, 2021: 238). In general, change in the field of education begins in the classroom, and change in the classroom begins with teachers. In order to increase the quality of teaching, it is important for teachers to participate in trainings to master the STEAM method and to improve their potential. Educational institutions have important responsibilities for training teachers with STEAM skills. For this purpose, in recent years, in most schools teachers and students were involved in the teaching of STEAM lessons on the curriculum of "3D printer", "Microbit programming", "Electrical engineering", "Biotechnology", "Nanotechnology", "Robotics", "Genetic engineering", "CNC laser cutters", "Unmanned flight" devices (educational drones)" (Bybee, 2010: 30-35). Teachers and students who have participated in this type of training can use more effective methods to learn the secrets of biological science.

For example, to explain the size and location of human internal organs, students try to show the actual size and location of human internal organs using paper and plastic packages. They show the location of those organs using the knowledge gained from biology, area and volume formulas from mathematics about the structure of human internal organs. They hang the papers they prepared on themselves. It teaches them to feel their internal organs and to avoid habits that are harmful to their health. Currently, the use of ICT in education is considered indispensable, but recently the use of VR (virtual reality) glasses (for example, Oculus Quest 2 All-In-One) has expanded. It started to be effectively applied in the fields of education, medicine, architecture, etc (13). These glasses are different, their use is both interesting and allows for in-depth study of the material. Projects in the field of STEAM are prepared and exhibited in different schools of Azerbaijan, including the Nakhchivan Autonomous Republic. In November-January 2022, the grand project "Using 3D technologies in education" prepared by Natella Rzayeva, director of secondary school No. 9, won. The main goal of the project was to teach secondary school teachers and students the perspectives and application potential of using VR glasses in Biology lessons. VR and AR applications attract the attention of students by creating opportunities for interplanetary travel, studying the internal organs of living things, even walking inside an atom as an electron, turning into a blood cell and walking around the human body (14).

As a trainer, we organized classes with different contents at the level that would meet the needs of the project. We worked with secondary school biology teachers on the working principle of VR glasses and the possibilities of their application in teaching biology. **Oculus Quest 2 All-In-One Wireless VR Virtual Reality Glasses 128 GB**, purchased with the funds obtained from the project - provides a feeling of comfort in the work process without restricting movement due to its wireless nature. Initially, VR technologies work principle, usability, software, etc. issues have been clarified. For this, lectures on various topics were held and practical work was carried out (15):

- *AR, VR and MR technologies and drone technologies;*
- *Prospects of using VR glasses in biological education;*
- *3D or 3D modeled human or animal anatomy with AR;*
- *Preparation of AR version in 3D model of internal organs;*
- *Increase the level of mastery with VR glasses;*
- *Practical work with VR glasses, interaction with different platforms;*
- *VR technology breaks the boundaries of the physical world.*

During the 20-hour training course, secondary school teachers participated in the exercises with great enthusiasm and interest. It is known that the use of VR, AR applications in classrooms reduces certain costs. Thus, provision of appropriate resources for each project requires both time and financial costs. Although it does not seem very realistic to provide classrooms with fully equipped laboratory equipment in a short period of time, VR and AR applications can meet these needs for a

certain period of time. Considering the importance of ethical rules and the expectation of human and animal rights, especially in STEAM projects related to Biology and medical research, VR, AR applications allow students to engage in many experiences in a painless and ethical environment (Babayeva, 2021).

STEAM is one of the various methods, ways and tools that have gained relevance in the formation of the scientific outlook in recent years. The STEAM method is based on the interaction of teachers and students of different subjects. This method encourages students to solve the problems they encounter, turns them into designers and producers through discussions and research, and directs them to make effective discoveries for the development of society. Scientists of the near future are looking for innovation in schools today, and this interest will lead them to greater research and discoveries. For this purpose, in the last two years at Nakhchivan State University, we have prioritized the integration of knowledge during exercises with students, given interesting, different tasks, and succeeded in preparing creative visual aids for them.

In fact, STEAM education can be considered the application of life processes in teaching. According to some scientists: "The future has been around for a long time, it just hasn't been properly shared." It can be explained like this: for those who see the future, the future is built from today. Living and working in the age of the Internet, professionals develop their design and engineering skills by integrating the knowledge gained today thanks to new technical tools. Today's young people who appreciate the work of their peers and Start-UP projects, follow their ideas:

- Why didn't I think of this?
- Can I do better than that? and aim for new projects.

Today's main requirements:

- To raise a young generation who can think;
- Creating conditions for productive students;
- Forming the ability to integrate knowledge from different subjects;
- To be able to evaluate the new ideas of the students, etc.

In general, creating the simplest product is one of the main principles of STEAM education. Instead of standard tasks for teaching biology and STEAM subjects in high school, we asked them to present new ideas and projects based on integration, the product of thinking. Students presented different works according to the knowledge and skills they learned from different subjects and household. Studies and experiments have shown that:

- 21st century skills will be formed from a young age in modern learners using the STEAM method;
- Analytical and critical thinking, problem solving skills will develop;
- Regardless of their chosen profession, they will see and learn the possibilities of applying the knowledge they have received in real life;
- They will submit the products and prototypes of their ideas and projects to appropriate competitions, improve their entrepreneurial skills, etc.

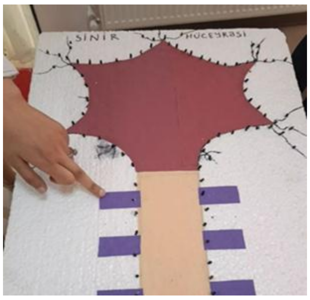

It is already considered a priority to start teaching STEAM in most professions. The issue of sufficient staff capacity for teaching STEAM subject is also among the problems. Instead of sitting and waiting for invitations to suitable trainings, subject teachers can increase their potential by taking interest and joining various Webinars, conferences and trainings, and by exchanging experience. For more than 2 years, by participating in many projects and trainings, studying the experience of different countries on the Internet, I was able to create a special enthusiasm and interest in the STEAM method among students this semester, and we gained many achievements together (Babayeva, 2016: 346-353).

We also discussed the perspectives of the STEAM method at the III International Conference of STEAM Teachers held at Ibn Haldun University in Turkey on July 2-3, 2022:

It is important to increase the opportunities to educate the young generation at the level of world standards. It is believed that the professions of the future will be shaped by the STEAM method and its achievements. Because the world has already entered development with the products of innovation, diversity, creative and quick thinking. In most of the developed countries, especially in higher education, businesses have been developed and they make enough profit from the products produced by the students. In addition, that enterprise has both professional training, financial income, and can participate in social projects. For example, although prosthetic hands for children around the world cost thousands of dollars, their lifespan is short, but with 3D printing, it was possible to make a prosthesis with a budget of less than $40 and it was delivered to the public for charity. All these are the benefits that 21st century education and skills bring to society. The STEAM education method does not just teach academic knowledge and skills, it helps to develop thinking: It paves the way for the formation of skills such as hands-on learning, creativity, learning from mistakes, critical thinking, communication skills, and leadership (18). All these skills increase a person's confidence in the future of the new world.

Conclusion

It can be concluded that the formation of the scientific-biological outlook, the application of any innovation depends on the scientific potential and creativity of a person. It should be noted that the innovations we learn should not be a benchmark for us, but they will be effective if we use them as a hint. Thus, the tasks of STEAM education - interdisciplinary, interdisciplinary, and

multidisciplinary integration determine today's educational model. In order to fulfill these conditions, it has become necessary to raise the potential of the teacher and learner, to direct the taught knowledge to creativity. We are no longer surprised by scientific researches, innovations and discoveries in various fields around the world. Interestingly, researchers at the Massachusetts Institute of Technology have discovered a way to create plant tissues in the laboratory using bio-printing (19). Soon, 3D printed corneas could solve the problem of patients waiting for a suitable human donor. Experiments have shown that creative questions asked for planning the ideas of students participating in various STEAM Start-up projects arouse their interest and initiate new projects and research. Example:

Problem	**Solution**	**Customer**	**Income**
What is the problem you want to solve?	How do you think of solving this problem?	Who can be the buyers of the product you offer?	What will be your income from the product you offer?
Things to do	**Investment**	**Team**	**Partners**
List the steps you will take to solve the problem	How much money do you need for this process? Submit the estimate you determined	Who is your team and what will they do?	Who will be your partners in this work?

Of course, creativity is one of the most basic skills that distinguish a person from other creatures. The STEAM education model allows students to develop creativity during teaching. Since the formation of a scientific worldview is directly related to science, learning, and seeing, the diversity and flexibility of learning beliefs also serve to enrich the worldview. All eras had their own demands, opportunities, material resources, and human potential (20). Over time, these requirements have changed, developed, and some have lost their relevance. It depended on socio-economic reforms in societies, the expansion and collapse of states and relations. The socio-economic, human potential and interstate relations, technological capabilities, and scientific level of the 21st century serve to improve the general outlook of today's people. The fact that the Internet receives so much information every day inevitably affects the outlook of even the most passive person. However, it is up to teachers to explain to students the proper use of this inexhaustible STEAM information (Journal Of STEAM Education, 2019).

References

1. Babayeva, Z. (2021). Concept of a modern course in teaching biology. VIII International Scientific-Practical Conference "International forum: Problems and scientific solutions". (September 6-8, Melbourne, Australia).
2. Babayev, M., Majidov, M. (2008). Methods of teaching biology. Textbook. Baku: “Chashyoglu”, 270 p.
3. Babayeva, Z. (2022). XXI. Expectations of the STEAM Teacher of the Century" (Oral Presentation. July 2-3). Ibn Haldun University Turkey – STEAM PD.
4. Babayeva, Z. (2016). Prospects for the use of technological innovations in teaching biology. Monograph, “Geyret” publishing house, Nakhchivan, 210 p.
5. Babayeva, Z. (2021). Perspectives of modernization of biological education – on these years. Participation in the X International scientific and practical conference Science and practice: implementation to modern society. Held on June 4-5, in Manchester, Great Britain.

6. Broderick, N. (2018). The future “Vision” for science education: a critical analysis of the STEAM education policy in an Irish context. Paper presented at 8th Science and Mathematics Education Conference (SMEC). Dublin, Ireland.
7. Babayeva, Z. Prospects for the application of the STEAM method in teaching biology. I International Scientific and Practical Conference "Scientific goals and purposes in XXI century", USA https://www.interconf.top/archive.html
8. http://www.STEAMalliance.eu/ STEAM
9. http://www.teknolojivetasarim.org/stem-ogretmen-el-kitabi-stem-dokumanlari-pdf/
10. http://yegitek.meb.gov.tr/STEM_Egitimi_Raporu.pdf
11. Babayev, Y., Babayeva, N. (2021). Chemistry with Mind maps (general chemistry) (Textbook for applicants). Baku, 238 p.
12. Bybee, R. (2010). Advancing STEAM education: a 2020 vision. Technology and Engineering Teacher, 70(1), p.30-35.
13. https://yazarlar.az/tag/z%c9%99rovs%c9%99n-babayeva/
14. http://www.tipii.edu.az/az/article/604-quot-fish-skeleton-quote-diaqram
15. https://2022.spaceappschallenge.org/challenges/2022-challenges/steam/details)
16. Babayeva, Z. (2021). New Book Format of the XXI Century – Electronic Textbooks "Bulletin of science and practice" Scientific journal, Impact-factor: Volume 7, Issue 6.
17. (https://www.bulletennauki.comttps://doi.org/10.33619/24142948/67/6, Jun 15).
18. Babayeva, Z. (2016). Condition of using innovations in teaching biology. Transylvanian Review journal, (ISSN 1221-1249). Tomson Reuters. Vol XXIV, No. 06, p.346-353.
19. http://www.centruldestudiitransilvane.ro/
20. Babayeva, Z. Perspectives of application of STEAM method in education.
21. https://yazarlar.az/2021/11/23/z%c9%99rovs%c9%99n-babayeva-t%c9%99hsild%c9%99-steam-methodunun-t%c9%99tbiqi-perspektivl%c9% 99ri/
22. https://store.steampowered.com/app/1081730/3D. Organon_VR_Anatomy/?l=turkish
23. https://azedu.az/az/news/63344-Azerbaijani student won a red medal at the international Olympics in teh USA
24. Journal Of STEAM Education. (2019). Journal of Science, Technology, Engineering, Mathematics and Art Education. June - 10 (Volume 2, Number 1)

Received: 13.01.2023 Accepted: 07.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/21/14-18

Khatira Suleymanova
Azerbaijan University of Languages
Doctor of Philosophy in Philology
khatirasuleymanova24@gmail.com

THE ESSENCE OF THE PRAGMATIC APPROACH IN LINGUISTICS

Abstract

The present article deals with the essence of the pragmatic approach in linguistics. Pragmatics deals with the relationship of signs to the person using the language. The main concepts of pragmatics are the subject, the addressee, the subject of communication, and the communicative setting. The object of pragmatics is the relationship between linguistic units and the conditions for their use in a certain communicative-pragmatic space. The task of pragmatics is to establish patterns of use of linguistic means in communication for a targeted impact on the addressee. The central concept in pragmatic studies is "communication". It is typical for pragmatics to consider speech communication not as an end in itself, but as a component in the structure of human activity.

Keywords: *pragmatics, semantics, sign, speech, information*

Xatirə Süleymanova
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
khatirasuleymanova24@gmail.com

Dilçilikdə praqmatik yanaşmanın mahiyyəti

Xülasə

Bu məqalə dilçilikdə praqmatik yanaşmanın mahiyyətindən bəhs edir. Praqmatika işarələrin dildən istifadə edən şəxslə əlaqəsi ilə məşğul olur. Praqmatikanın əsas anlayışları subyekt, dinləyən, ünsiyyət subyekti və kommunikativ mühitdir. Praqmatikanın obyekti dil vahidləri və onların müəyyən kommunikativ-praqmatik məkanda istifadəsi şərtləri arasındakı əlaqədir. Praqmatikanın vəzifəsi dinləyənə məqsədyönlü təsir göstərmək üçün ünsiyyətdə linqvistik vasitələrdən istifadə nümunələri yaratmaqdır. Praqmatik tədqiqatlarda mərkəzi anlayış "ünsiyyət"dir. Praqmatiklər üçün nitq ünsiyyətini özlüyündə bir məqsəd kimi deyil, insan fəaliyyətinin strukturunun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirmək səciyyəvidir.

Açar sözlər: *praqmatika, semantika, işarə, nitq, məlumat*

Introduction

The English language has a rich vocabulary that we use when we describe our feelings, objects, and phenomena of the world around us, state our requirements or try to prove something. However, an important factor in speech activity is not only what we say, but also why we say it. What determines the choice of a particular lexical unit in the process of communication? Pragmatics is looking for answers to this question.

Unlike other branches of linguistics (phonology, semantics, grammar, etc.), which consider language as a static system, pragmatics approaches the study of language from the point of view of its dynamics, i.e. application in practice, in real communicative conditions. Pragmatics is faced with the task of identifying the internal patterns that govern the adequate use of a particular lexical unit in each specific communicative act. The pragmatic aspect of the consideration of linguistic material determines the relevance of the study.

By Ch.Morris's definition, pragmatics deals with the relationship of signs to the person using the language. In other words, pragmatics studies the behavior of signs in real communication

processes. Since the interpreters of most signs are living organisms, a sufficient characteristic of pragmatics would be to indicate that it deals with the biotic aspects of semiosis, in other words, with all the psychological, biological, and sociological phenomena that are observed in the functioning of signs". The sign theory of C.Morris is fully presented in his work "Signs, Language and Behavior". For Morris, it is important to establish the signal, the communicative meaning of the sign, and not its purely cognitive meaning, although he does not completely deny it (as applied, for example, to art) (Morris, 1946: 356).

The main concepts of pragmatics are the subject (the sender of the text), the addressee (the recipient of the text), the subject of communication, and the communicative setting. The pragmatics covers the following issues:

-in everyday speech, on the one hand, the attitude of the speaker to what and how he says: truth, objectivity, the presupposition of speech, its sincerity or insincerity, its adaptation to the social environment and to the social position of the listener, etc., on the other hand, interpretation of speech by the listener: as true, objective, sincere or, on the contrary, false, doubtful, misleading;

-in artistic speech - the attitude of the writer to reality and to what and how he depicts: his acceptance and rejection of reality, admiration, irony, disgust; the reader's attitude to the text and, ultimately, to the entire work as a whole: its interpretation as objectively sincere or, on the contrary, as misleading, mystifying, ironic, parodic, etc (Stepanov, 1981: 326).

The object of pragmatics is the relationship between linguistic units and the conditions for their use in a certain communicative-pragmatic space in which the speaker/writer and listener/reader interact, and for the characteristics of which specific indications of the place and time of their speech interaction, goals and expectations associated with the act of communication are important.

The task of pragmatics, therefore, is to establish patterns of use of linguistic means in communication for a targeted impact on the addressee. Consequently, the subject is the connecting link in the pragmatic realization of the statement, and the addressee largely determines its interpretation.

The addressee, like the subject, enters into communication not as a global personality, but in a certain aspect, role, or function corresponding to the aspect of the speaker. The role of the addressee determines not only the social and etiquette side of speech but also makes the speaker take care of its organization.

The selection of linguistic means by the subject, along with the tasks of the nomination, is based on certain goals - to present the subject of communication in the light it needs. The totality of these goals is the communicative-pragmatic setting of the subject of speech (it can also be of a generalized, collective nature) (Fromkin, Rodman, Hyams, 2003).

A communicative-pragmatic attitude is a purposeful selection of linguistic means by the subject of speech in order to have a certain impact on the addressee. The pragmatic attitude is realized in speech. It is based on the nature of the relationship between the subject and the addressee. The subject and the addressee may coincide, be close, or diverge in socio-ideological, professional, or personal terms. Their attitude to the subject of the message may also be different. In the process of implementing a communicative attitude by linguistic means, the subject of speech takes into account various factors, including the volume and nature of the addressee's information about the subject of communication, the conditionality of the attitude towards the subject by his knowledge and beliefs, various value criteria, the attitude towards the subject himself, etc (Martin, Matthiessen, Painter, 1997).

Characterizing the specific tasks and problems of pragmatic studies of natural languages, E.V.Paducheva notes that gradually expanding, they show a tendency to blur the boundaries between linguistics and related disciplines (psychology, sociology, and ethnography), on the one hand, and neighboring sections of linguistics (semantics, rhetoric, stylistics), on the other (Paducheva, 1985: 4).

The totality of such factors as the relationship of meaning with extralinguistic reality, speech context; the communicative setting that connects the utterance with the changing participants in

communication - the subject of speech and its recipient, the fund of their knowledge and opinions, the situation (place and time) in which the speech act is carried out, forms a mosaic of a broadly understood context, which just opens the entrance to the pragmatics of related disciplines and provides it with a synthesizing mission.

As a rule, in modern linguistics, there are two approaches to the study of language features within the framework of pragmatics. Representatives of the first explore the pragmatic potential of linguistic units (texts, sentences, words, as well as phenomena of the phonetic-phonological sphere) and, setting the boundaries between semantics and pragmatics, deal with linguistic meanings. Representatives of the second direction study the interaction of communicants in the process of linguistic communication. The presence of a pragmatic component in the lexical meaning of a word is a linguistic manifestation of pragmatics, and the implementation of this component occurs in speech and is manifested in the application of a pragmatic attitude, which is based on the nature of the relationship between the subject and the addressee.

Thus, there is reason to talk about pragmatics as part of the substantive substance of the linguistic essence (pragmasemantics) and about pragmatics in the traditional sense as communicative properties manifested in certain contexts of use (Gorshunov, 1999: 5).

The second direction merges with the theory of speech acts formulated by J.Austin. The main unit in this case is a "speech act" - a quantum of speech that connects a single intention ("illocution"), the completed minimum segment of speech, and the result achieved. According to the theory of speech acts, "the minimum unit of human communication is not a sentence or other expression, but an action - the performance of certain acts, such as a statement, a question, an order, a description, an explanation, an apology, gratitude, congratulations, etc" (Sorl, 1986: 195-222).

The ideas of J.Austin were developed in the work of J.Searle "Speech Acts", in which speaking is considered as the performance of certain actions, and speech acquires a performative character in order to make changes in the environment of the speaker, or in the way of thinking of the interlocutor. This led to the introduction of the concept of “illocutionary intention of the speaker”, and the speech act began to be considered as an “illocutionary act”, that is, a socially determined act of speech production. When making contact, the speaker can achieve various goals: from receiving or transmitting any information to expressing feelings, desires, reluctance, doubts, and delight. The "illocutionary intention" of the speaker is what the speaker is trying to convey with the help of language, and accordingly, the essence of the communication process is to unravel this intention (Searl, 1969: 203).

In linguistics, the theory of speech acts is at the intersection of pragmatics and semantics: on the one hand, the meaning of the statement is considered separately from the factors of the speaker, the listener, and other parameters of communication, which links the theory of speech acts with semantics, on the other hand, the meaning is the main component of the speech act, which, undoubtedly indicates a connection with pragmatics.

The existence of pragmatic meaning is recognized by many linguists, and the term "pragmatic meaning" has become firmly established in linguistic usage. However, the status of the meaning, its place, and share in the content substance of the word, the content of the pragmatic meaning (aspect) are interpreted in different ways and are the subject of sharp controversy, and disputes are caused by referring the meaning to the field of semantics or pragmatics. If in semantics the meaning is considered an integral property of the units of the language that exist in their relation to the objects of reality, then pragmatics studies the language in speech in the process of communication, and the meaning correlates directly with the participants in communication.

Making a terminological distinction, J.Leach for semantics defines by meaning the absolute meaning that is transmitted in a morphosyntactic and phonological way. The pragmatic meaning, which is not always derived from the meaning of its constituent units, but is the goal of the statement, requiring a situational context and knowledge of the generally accepted rules of language use for its understanding, receives the definition of intention.

In many studies on pragmasemantics, the pragmatic component is equated with the traditionally singled-out connotative component. So, according to the concept of L.A.Novikov, in the meaning of the word, in addition to the conceptual, structural, and sigmatic meanings, it is necessary to single out the pragmatic meaning that arises as a result of the attitude of the speakers both to the subject of designation and to signs - words. At the same time, the pragmatic meaning is represented by emotional-evaluative and expressive connotations and stylistic characteristics of the word. The essence of pragmatics, according to the author, is embodied in the assessment, which is assigned the organizing principle (Ostin, 1986: 88). Such a reduction of pragmatics to an emotional-evaluative segment raises objections from those linguists who expand the pragmatic content of a word by including sociolinguistic features in it.

If we adhere to this point of view, then the selection of the pragmatic component allows us to make the following comparison. When correlating pragmatic components with the content of the concept (intention), we note the restriction on the use of the word in certain situations of communication, dictated by its denotative orientation. The denotative specificity of converses in some cases limits their use to certain situations. For example, when communicating with a person of a higher social status or older age, it is supposed to be inappropriate to use the word "nix" ("no!" (refuse, reject) is quite acceptable in this situation. Implication-pragmatic components imply the identification of associations associated with cultural, domestic, and social parameters of knowledge. Pragmatic components that correlate with emotional ones are most pronounced since words of this type have an evaluative function at the level of the lexical system (Carter, McCarthy, 2005).

In our study, following E.G.Belyaevskaya, we understand the pragmatic aspect as part of the lexical meaning, expressing information about the communicative situation. In the pragmatic aspect, the following subtypes can be distinguished: 1) information about the relationship of "time and place" of the participants in the situation; 2) information about the participants in the situation and about the given linguistic community; 3) information about the content of the discourse; 4) information about the style of the communicative situation.

Information about the time and place of the communicative situation can be expressed using the meaning of the word, which indicates the position of the speaker (it is usually taken as the zero point in the description of the communicative situation). The temporal element transmitted by the pragmatic aspect of the meaning is established indirectly (a direct indication of the time occurs with the help of grammatical means and the denotational meaning of such words as “yesterday”, “now”, “tomorrow”, etc.). Indirect words may change over time, and in special cases may fall into disuse or become archaic.

Information about the participants in the situation is transmitted using the language they use. It may indicate their social origin, position, level of education, etc. The pragmatic aspect of a word can also convey information about the social system of a given language community, ideology, religion, etc.

The content of discourse indicates how the addresser (speaker or writer) interacts with the addressee (listener or reader). Content types are based on the social or family roles of the participants in the communicative situation. Due to the peculiarities of the pragmatic aspect, a word may be suitable for use in one content and be unacceptable in another.

Style determines the general type of communicative situation, which, according to the principle of formality, is divided into formal, neutral, and informal. Style correlates with content, defining each specific communicative situation. Almost every word in the language is stylistically marked, i.e. contains pragmatic information about the style in which it can be used (Belyayevskaya, 1987: 41-43).

Conclusion

When analyzing a communicative-pragmatic situation, priority is given to pragmatic components that encode social status, professional parameters, age, gender, ethnicity, a certain emotional intention and evaluative attitude of the speaker, and the tone of the situation.

Thus, the central concept in pragmatic studies is "communication". It is typical for pragmatics to consider speech communication not as an end in itself, but as a component in the structure of human activity.

References

1. Morris, Ch. (1946). Signs, language and behavior. New York, 365 p.
2. Stepanov, YU. (1981). V poiskakh pragmatiki (Problema subyekta). Izv. AN SSSR. Ser. lit. i yaz. T.40. №4, s.325-332.
3. Fromkin, V., Rodman, R., Hyams, N. (2003). An Introduction to language. 7th edition. USA, Thomson: Heinle.
4. Martin, J., Matthiessen, C., Painter, C. (1997). Working with functional grammar. London: Edward Arnold.
5. Paducheva, Ye. (1985). Lingvisticheskaya pragmatika. Novoye v zarubezhnoy lingvistike. Vyp. 16, pod red. Ye.V.Paduchevoy. M., s.3-42.
6. Gorshunov, YU. (1999). Pragmatika abbreviatury. M.: Prometey, 183 s.
7. Sorl, Dzh. (1986). Kosvennyye rechevyye akty. Novoye v zarubezhnoy lingvistike. M., Vyp. 17, s.195-222.
8. Searl, J. (1969). Speech acts. Cambridge, 203 p.
9. Ostin, Dzh. (1986). Slovo kak deystviye. Novoye v zarubezhnoy lingvistike. Vyp. 17, s.22-130.
10. Carter, R., McCarthy, M. (2005). Cambridge grammar of English. Spoken and written grammar of English. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Belyayevskaya, Ye. (1987). Semantika slova. M.: Vyssh. shk.

Received: 17.01.2023 Accepted: 02.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/21/19-23

Nüşabə Seyid
ADPU-nun nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
s_nushaba@yahoo.com

TƏHSİLİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASININ FAYDALARI VƏ RİSKLƏRİ

Xülasə

Məqalədə təhsil sahəsində rəqəmsallaşmanın aktual problemləri öz əksini tapıb. Eyni zamanda, təhsildə rəqəmsallaşmanın tətbiqinin əsas istiqamətləri təhlil edilir, rəqəmsal təhsil mühitinin xüsusiyyətləri göstərilir.

Müəllif təhsilin rəqəmsallaşdırılmasının üstünlükləri və çatışmazlıqlarını aydın şəkildə izah edilir. Məqalədə rəqəmsal təhsilin ənənəvi təhsillə paralel şəkildə, bir-birini dəstəkləyərək həyata keçirilməsinin daha effektiv nəticə verəcəyi qeyd edilir.

Müəllif vurğulayır ki, təhsilin rəqəmsallaşdırılması gələcəyə doğru bir addımdır və bu, təhsilin həm məzmunun, həm də keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir. Buna görə də ölkə ərazisində təhsildə müasir texnologiyalardan istifadəni təşviq edən prosesin həyata keçirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: *rəqəmsallaşma, təhsil, rəqəmsal texnologiyalar, gənc nəsil, öyrənmə*

Nushaba Seyid
Under ADPU
Azerbaijan State Pedagogical College
Doctor of Philosophy in Pedagogy
s_nushaba@yahoo.com

Benefits and risks of digitalization of education

Abstract

Actual problems of digitization in the field of education are reflected in the article. At the same time, the main directions of the application of digitization in education are analyzed, the characteristics of the digital educational environment are shown.

The author clearly explains the advantages and disadvantages of digitalization of education. In the article, it is noted that the implementation of digital education in parallel with traditional education, supporting each other, will give more effective results.

The author emphasizes that digitization of education is a step towards the future, and it serves to improve both the content and quality of education. Therefore, it is necessary to implement a process that promotes the use of modern technologies in education in the country.

Keywords: *digitization, education, digital technologies, young generation, learning*

Giriş

Rəqəmsallaşma təhsil sahəsində ən aktual mövzulardan biridir, çünki rəqəmsal texnologiyalar bizi hər yerdə-evdə, məktəbdə, xəstəxanada, universitetdə, müxtəlif müəssisələrdə əhatə edir və hər il daha da sürətlə inkişaf edir. Rəqəmsal bacarıqlar insanlara həyatda getdikcə daha çox kömək edir. Məsələn, indi müxtəlif qurumlarla qarşılıqlı əlaqə, xidmətlər, internet saytı, bank hesablarının idarə edilməsi və s. rəqəmsal proqramlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bundan əlavə, insanlar getdikcə məsafədən işləməyə başlayırlar. Bütün bunlar məktəb yaşından uşaqlara rəqəmsal texnologiyalardan düzgün istifadə etməyi öyrətməyə başlamaq zərurətinə gətirib çıxarır.

Texnologiyanın sərhəd tanımadığı XXI əsrdə təhsil sistemi də təkmilləşərək inkişaf edir, çünki yeni nəslin tələbələrini keçmiş öyrənmə vasitələri təmin etmir. Onların maraq dairəsi genişdir və

əvvəllər hazırlanmış təhsil sistemləri qarşılaya bilməz. Uşaqlarımıza dünən öyrətdiyimiz kimi öyrətməyə davam etsək, onları sabahlarından məhrum etmiş olarıq. Köhnə təhsil sisteminin müasir dövrdə şansı yoxdur. Beləliklə, biz təhsil sistemimizdə rəqəmsallaşmadan istifadə etməyə məcburuq.

Ölkə başçısı İlham Əliyevin müəyyən etdiyi "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də öz əksini tapan əsas istiqamətlərdən biri ölkəmizdə güclü insan kapitalı və innovasiya məkanının yaradılmasıdır.

"Təhsil sistemi gənc nəsli gələcək rəqəmsal texnologiyalar dövrünə hazırlamaq üçün onlara məktəb yaşından rəqəmsal səriştələrin aşılanmasına diqqət yetirməli, indikindən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni bacarıqlar, ixtisaslar və peşələr verməlidir" (1).

Bəli, yaşadığımız cəmiyyət müasir dövrün çağırışlarına cavab verə biləcək, rəqəmsal səriştələrə malik gənclərin olmasını tələb edir.

Rəqəmsallaşma rəqəmsal texnologiyaların gündəlik həyata inteqrasiyasıdır. Artıq dünya təhsil sistemində texnologiya baxımından böyük irəliləyişlər yaranır, görünməmiş ideyalar ortaya çıxır. Amerika pedaqoqu Jenny Arledgenin qeyd etdiyi kimi: *"Əgər icazə versək, texnologiya təhsil dünyasının əvvəlkindən daha uzaqlara və daha sürətli uçmasına imkan verəcək "qanadlarına" çevrilə bilər"* (2).

İnkişaf etmiş dünyada təhsilin rəqəmsallaşdırılması ilk görüntülü danışıq icad olunandan tətbiq olunmağa başladı. Təəssüf ki, Azərbaycanda bu proses çox ləng gedir və geçikir. Pandemiya dövründə ölkəmizdə təhsilin rəqəmsallaşdırılması sürətləndi, lakin əyani tədris bərpa olunduqdan sonra təhsil müəssisələrinin çoxu tamamilə köhnə sistemə qayıtdı və bu sahədə əldə olunmuş bəzi baçarıqlar da unudulmağa başlandı. Halbuki onun inkişafı qaçılmazdır, mütləqdir.

"İnformasiya texnologiyalarının inkişafının təhsil sahəsində daha səmərəli istifadə edilməsi zəruridir. Baş verənlərə ayaq uydurmayanlar bir çox problemlərlə üzləşəcəklər. Bu problem vəziyyəti açıq-aşkar ortaya qoymaqdadır: Bu gün yeni təhsil texnologiyalarından istifadə etmədən təhsili gerçəkləşdirmək, demək olar ki, mümkün deyil" (Sarsici, Celik, 2019: 340).

Fənlər üzrə materialların onlayn platformaya yerləşdirilməsi, tələbələr arasında onlayn müzakirələrin keçirilməsi, imtahanların təşkili, sərbəst işlərin onlayn platforma üzərindən təhvil verilməsi, tələbəyə distant fərdi öyrənmə imkanının yaradılması ənənəvi tədrislə paralel şəkildə həyata keçirilməlidir. Auditoriyada ənənəvi öyrənmə prosesi ən azı "ağıllı" lövhələrin istifadəsi, audio-video materialların nümayişi, müxtəlif proqramlarnın verdiyi digər informasiya texnologiya imkanları ilə zənginləşdirilməlidir.

Uşaqlarımızın öyrənmə üsulları dəyişir və təhsil sisteminin rəqəmsal inqilabla ayaqlaşması tamamilə vacibdir. Gənc nəsil üçün cəmiyyətin rəqəmsal transformasiyasından qaçmaq mümkün deyil. Bu günün tələbələri öz telefonları, smartfonları, planşetləri ilə hər gün çoxsaylı məlumatlar alır və paylaşırlar. Günümüzdə rəqəmsal transformasiya sürətlənir və yeni öyrənmə üsulları təklif edir. Rəqəmsal təhsildən istifadə məktəbəqədər təhsildən tutmuş universitetə qədər bütün təhsil müəssisələri üçün vacibdir.

Rəqəmsal təhsilin üstünlükləri nələrdir?

1. Öyrənmə imkanlarının genişləndirilməsi

Rəqəmsal öyrənmə tələbələrə müxtəlif kurslarda iştirak etmək üçün qapı açır. İnternet bağlantısı varsa, kurslara demək olar ki, hər yerdə daxil olmaq mümkündür. Artıq yeni dil öyrənmək və ya hansısa xüsusi təlim keçmək istədikdə məsafəni qət etmədən, əlavə vaxt sərf etmədən müxtəlif sahələr, fənlər üzrə ekspertlər tərəfindən hazırlanmış kurslarda iştirak etmək mümkündür.

"Yaşadığımız dövrdə zaman hər şeydən vaçibdir. Hər sahədə olduğu kimi, informasiyaya sürətlə çatmaq cəmiyyət üçün böyük önəm kəsb edir. Məlumatı daha asanlıqla əldə etmək üçün rəqəmsal mühitdə təhsilin tətbiqi əhəmiyyət qazanmışdır" (Challi, Torkul, Ishman, 2014: 1).

2. İnformasiyanın genişliyi

Rəqəmsal öyrənmə tələbələrə sonsuz məlumat bazasından istifadə etməyə imkan verir və onları lazım olan mənbələri necə axtarmağı öyrədir. Onlar Google vasitəsilə istənilən anda sonsuz sayda pulsuz, yeni biliklər əldə edə bilirlər.

3. Birgə öyrənmə

Rəqəmsal təhsilin yaranması müxtəlif qruplar, komandalar yaratmaq üçün geniş imkanlar açdı. Tələbələrimiz bunu Zoom, Microsoft Teams və ya hər hansı platformada asanlıqla edirlər. Bu, həm onlayn şəkildə öyrənməyə yardım edir, həm də müxtəlif qrupları eyni öyrənmə məkanına gətirir. Rəqəmsallaşdırılmış öyrənmə vasitəsi ilə tələbələr birgə müzakirənin bütün üstünlüklərindən istifadə edə bilərlər.

4. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə

Təhsilin rəqəmsallaşdırılmasının ən böyük üstünlüklərindən biri də odur ki, o, müəllimlərə tək bir tələbəyə uyğunlaşdırılmış təlim planı ilə işləmək imkanı verir. Tələbələr əlavə yardıma ehtiyac duyduqları təqdirdə müəllimlərə tez və asan çıxış əldə edə bilərlər.

5. Onlayn imtahanlar

Rəqəmsallaşma imtahan prosesini həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün rahat etməkdədir. Artıq tədris müəssisələrinin bir çoxunda imtahanlarda rəqəmsallaşmanın imkanlarından istifadə edilir. Bu həm də maddi resurslara qənaət etmək üçün düzgün üsul olduğunu sübut edir.

6. Elektron dərsliklər və qrafik şəkillər

Elektron dərsliklər müasir texnikanın nailiyyətlərini, fənlər üzrə mövzuları, dizayn və bədii keyfiyyətləri özündə birləşdirir, eyni zamanda, kağızın istifadəsini məhdudlaşdırır. Qrafik şəkillər tələbələrin daha yaxşı öyrənmələri üçün cəlbedici bir yanaşmadır. Mövzunun əyani təsvirini verməklə, tələbələr anlayışı daha yaxşı qavrayırlar. Ən çətin mövzuları belə şəkillərin köməyi ilə sadələşdirilmiş şəkildə təqdim etmək olur: "Münasib proqramlar tələbələrin qrafik şəkillər sayəsində yeni materialları daha yaxşı qavramalarına kömək edir" (Ivanova, 2015: 124).

Göründüyü kimi, rəqəmsal təhsil sisteminin üstünlükləri çoxdur. Gələcəyin təhsil sistemi əsasən müstəqil iş üzərində qurulub, ona görə də təhsilalanlara biliyə can atmaq öyrədilməlidir. Belə bir təhsil bazası insanın xarakterini daha möhkəm və məqsədyönlü edir, həm də maraq dairəsində daha yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Təhsilalanlar müstəqil olmağı öyrənirlər.

Rəqəmsal təhsil tələbələri özləri ilə dərsə çoxlu sayda dərslik və dəftər gətirmək məcburiyyətindən xilas edir. Bu kağız daşıyıcıları təhsilalanların şəxsi planşeti və sinif otağında kompüteri əvəz etməlidir. Təhsilin rəqəmsallaşması dərsliklər, dəftərlər, gündəliklər və s. kimi kağız daşıyıcılardan qurtulmağı nəzərdə tutduğundan, bu zaman valideynlər də onları almaq məcburiyyətində olmayacaq. Bu da onlara maddi cəhətdən kömək olacaq.

"Rəqəmsal texniki bacarıqlar təhsili həm akademik, həm də pedaqoji cəhətdən üstələyir" (Knox, 2019: 357-370). Müəllimlik psixoloji baxımdan çox çətin peşədir. Müəllimdən hər bir şagirdə fərdi yanaşma tələb olunduğundan o, çox vaxt və əsəb sərf edir. Rəqəmsal versiyada müəllim yalnız onların fəaliyyət istiqamətini təyin edir. Rəqəmsal təhsil müəllimlərin də işini asanlaşdırar.

"Təhsilin rəqəmsallaşması xüsusilə ömür boyu öyrənmə sahəsində bilik, bacarıq, vərdişlərin əldə edilməsinə gətirib çıxarır. Bu prosesdə biz texnikadan, rəqabətdən və valyutadan innovasiyaya, stimullaşdırmaya, səlahiyyətləndirmə və keyfiyyətə doğru keçidi görə bilərik" (Armila, Sivenius, Stankovic, 2022).

Təhsildə rəqəmsallaşma elektron tədris sisteminə keçid prosesidir. Rəqəmsal təhsil platformalarının mövcudluğu yüksək sürətli internet, maddi-texniki təchizat, elektron məlumat bazalarının olması ilə mümkündür. Çox təəssüf ki, hələ də bir çox təhsil müəssisələrində internetin olmaması və ya zəif olması problemi ilə rastlaşırıq. Halbuki əyani təlimlə yanaşı, onlayn kurslar, imtahanlar, elektron dərsliklər, viktorinalar kimi müxtəlif rəqəmsal üsullardan istifadə təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün çox gərəklidir.

Təhsildə rəqəmsallaşmanın sürətlənməsi günün tələbidir. Təhsil sahəsində rəqəmsallaşma qarşıya bir sıra vəzifələr qoyur: "Bunlara aşağıdakılar daxildir: rəqəmsal texnologiyalar sahəsində

müəllimlərin bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, maddi infrastrukturun inkişafı, onlayn təhsilin inkişafı, rəqəmsal proqramların həyata keçirilməsi.

Qarışıq təlim formatının tətbiqi də nəzərdə tutulur ki, bu da tədrisin effektivliyini artıracaq, şagirdlərdə məsuliyyət hissini, özünə intizamı inkişaf etdirəcək" (8).

Rəqəmsal təhsilin mənfi cəhətləri nələrdir?

Hazırda təhsilin rəqəmsallaşmasının müsbət yenilik olduğundan əminik, lakin onun bir sıra mənfi cəhətləri də var ki, onlar kifayət qədər ciddi məsələlərdir.

Psixoloq Yelena Molşanova yazır: "Belə bir yeniliyin bir sıra mənfi cəhətləri də var ki, onlar təkcə tələbələrin fiziki sağlamlığına deyil, həm də psixoloji vəziyyətinə təsir göstərə bilər. Birincisi, rəqəmsal öyrənmə ilə yazıya getdikcə daha az diqqət yetirilir ki, bu da tələbələrin bacarıqlarının azalmasına səbəb ola bilər, yəni onlar daha pis oxumağa və yazmağa başlayacaq və bu da onların koordinasiya bacarıqlarına təsir edəcəkdir, yəni düşüncələrini formalaşdırmaq qabiliyyətləri azalacaq. İkincisi, uzun müddət ekrana baxmaq göz yorğunluğuna səbəb olur. Bu, istər-istəməz görmə problemlərinə səbəb olacaq. Üçüncüsü, tələbələrin yaradıcı potensialının azalması, zehni fəaliyyətin azalması, sosiallaşmanın zəifləməsi, həmçinin fiziki inkişafda problemlər və s. riski yaranacaq. Bütün bunlar istər-istəməz təhsilin rəqəmsallaşmasına mənfi münasibətə gətirib çıxaracaq" (Molchanova, 2019:134).

Bütün bunlarla yanaşı, lazımi məlumatları internetdə əldə etmək mümkün olduğu üçün təhsilalanın düşünmə qabiliyyəti zəifləyir. Bir çox sualın həlli üzərində müstəqil düşünməyə ehtiyac qalmır, çünki onların artıq hazır cavabı var.

Şagird, tələbə məktəbə, universitetə gedəndə orada başqa insanlarla münasibət qurmağı öyrənir. Dostluq etməyi və fərqli insanlarla ünsiyyət qurmağı öyrənir. İnformasiya sistemi vasitəsilə bilik əldə etmək insanın sosiallaşma qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır ki, bu da onun şəxsiyyətinin inkişafına təsir etməyə bilməz.

Bunlar həqiqətdir, lakin təhsildə rəqəmsallaşma qaçılmaz bir prosesdir.

Nəticə

Rəqəmsallaşma, şübhəsiz ki, təhsil sistemimizi dəyişir, lakin bu heç də, bizim auditoriyada öyrətdiklərimizin dəyərini aşağı salmır. Təhsilin rəqəmsallaşdırılmasının ən yaxşı tərəfi onun hər iki aspekti ilə birləşməsidir; əyani öyrənmə və onlayn öyrənmə üsulları. Onların hər ikisi parallel şəkildə həyata keçirilməlidir.

Rəqəmsal sistemin təhsil prosesinə tətbiqinin bütün üstünlükləri və mənfi cəhətləri yalnız bir neçə onillikdən sonra dəqiq qiymətləndirilə bilər. Rəqəmsallaşmanın təhsil sahəsinə necə təsir edəcəyini zaman göstərəcək.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı.
2. https://president.az/az/articles/view/50474)
3. Technology has changed the way of Learning. https://www.bartleby.com/essay/Technology-Has-Changed-The-Way-Of-Learning-PK7858T36Z3W
4. Sarsici, E., Celik, A. (2019). A model proposal for digital transformation in education. In proceedings of the International Virtual Symposium on innovations in education and social sciences. Gaziantep: Hasan Kalyoncu University. Adiyaman: Adiyaman University.
5. Challi, I., Torkul, O., Ishman, A. (2014). The past, present and future of distance education at Sakarya University. Sakarya University. "Faculty of Education" Magazine, 3 p.
6. Ivanova, E. (2015). № 5. Elektronny uchebnik-predmetnaya informasionno-obrazovaniya sreda samostoyatelnoy raboti uchashikhsya. Obrazovany i nauka, s.118-128.

7. Knox, J. (2019). What does the postdigital mean for education? Three critical perspectives on the digital, with implications for educational research and practice. Postdigital Science and Education, 1(2), p.357-370.
8. https://doi.org/10.1007/s42438-019-00045-y.
9. Armila, P., Sivenius, A., Stankovic, B. (2022). Digitalization of education: Commodification hidden in terms of empowerment? Postdigit Sci Educ.
10. https://doi.org/10.1007/s42438-022-00347-8
11. Tsifrovizatsiya obrazovaniya-nadezhdy i riski
12. https://vogazeta.ru/articles/2018/2/26/blog/2148-tsifrovizatsiya_obrazovaniya__nadezhdy_i_riski
13. Molchanova, Ye. (2019). O plyusakh I minusakh tsifrovizatsii sovremennogo obrazovaniya. Nauka v obrazovanii. № 64, s.133-135.

Göndərilib: 09.01.2023 Qəbul edilib: 16.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/21/24-28

Mahira Hajiyeva
Azerbaijan University of Languages
Doctor of Philosophy in Philology
mhacieva@hotmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6922-4286
UOT: 82

INTERPRETATION OF FICTION. PHENOMENOLOGY, HERMENEUTICS AND RECEPTIVE ESTHETICS

Abstract

Literature is often regarded as a mirror of society. However, the artistic work does not simply reflect the society, but also bears traces of the political, social, historical and cultural environment in which the writer grew up. Individual characteristics also play a role in the formation of the work. However, the work must find its reader, the viewer of art cinema, so that its meaning is created. From this point of view, the writer of the literary work, the text itself and the reader are united as a trinity in the process of interpretation. The most essential point here is the process of interpretation itself. The article analyzes this concept, which we often find in the scientific literature dealing with the interpretation of a work of art, and a number of approaches that are important for its explanation.
Keywords: *literature, interpretation, phenomenology, hermeneutics, receptive esthetics*

Mahirə Hacıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
mhacieva@hotmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6922-4286

Bədii əsərin təhlili. Fenomenologiya, hermenevtika və reseptiv estetika

Xülasə

Bədii ədəbiyyatı tez-tez cəmiyyətin güzgüsü olaraq qəbul edirlər. Halbuki bədii əsər sadəcə cəmiyyəti əks etdirmir, həm də özündə yazıçının yetişdiyi siyasi, sosial, tarixi, mədəni mühitin izlərini daşıyır. Fərdi xüsusiyyətlər də eynilə əsərin formalaşmasında rol oynayır. Lakin, əsər oxucusunu, bədii kino tamaşaçısını tapmalıdır ki, mənası da yaransın. Bu baxımdan bədii əsərin yazıçısı, mətnin özü və oxucusu bir üçlük olaraq təfsir prosesinin içərisində birləşir. Əsas məqam təfsir prosesinin özüdür. Məqalə bədii əsərin şərhindən bəhs edən elmi ədəbiyyatda tez-tez rast gəldiyimizi bu anlayışı və onun izahı üçün əhəmiyyətli olan bir sıra yanaşmaları təhlil edir.
Açar sözlər: *bədii ədəbiyyat, təhlil, fenomenologiya, hermenevtika, reseptiv estetika*

Introduction

Interpretation of a literary work requires specific approach which is mainly demonstrated by literary critics. Q.Quliyev describes it as, "On the one hand, a literary critic should get acquainted with a literary and artistic example, experience it and admire it (otherwise, would it be worth getting to know it?), on the other hand, should overcome his admiration and study it thoroughly (otherwise, would it be worth talking about the work?) (Quliyev, 2014: 8).

If we consider a work of art as a unit formed by the sum of various cultural, historical, socio-political influences, the importance of the reader for the process of meaning formation becomes clear, as Q.Quliyev puts it, "Implicit reader must demonstrate his position to the views of all narrators and on this basis must unite the inner world of the work in a conceptual unity" (Quliyev,

2012: 196). Noting the role the readers play in the author-text-reader relationship, we can explain the approach applying certain conceptions. We can concentrate on phenomenology, hermeneutics and receptive esthetics. Although these concepts take their basis from Germany and philosophy, they are not an approach to be limited to one country, one field of science, they are concepts of literary studies that have influenced cultural analysis in general and giving it a certain direction.

The Process of Interpretation

The "Cartesian Revolution" was associated with Deckard's name and was an approach that influenced Enlightenment for a long time. Descartes thinks by doubting reality, that he really exists, and as a result, he claims "I think, therefore I am". So, because I think, I exist, and because I think, everything I think about exists. It created a distance between consciousness and the objects it thinks about. In 1796, Kant created skepticism and claimed that "We cannot know the things in themselves". The next change was introduced in 1807 by Hegel's phenomenological approach, which noted that our consciousness is constantly dissatisfied and alienates us from reality. Of course, it didn't end there, later Marx's ideas about "commodity fetishism" and ideology, Nietzsche's language, Freud's hidden consciousness, and Darwin's ideas about natural selection deepened skepticism and drew attention not only to the lost connection between consciousness and reality, but also to the confusing connection of consciousness with its own foundation.

Main ideas of phenomenology can be generalized as:

- Intentionality is the construction of an object by consciousness.
- Epoche (suspension) - bracketing natural attitude - phenomenological reduction - removing previous knowledge and prejudices about the phenomenon we study.

We come across these ideas in the works by Edmund Husserl, Martin Heidegger, Hans-Georg Godamer, Maurice Merleau-Ponty, Jean-Paul Sartre.

Phenomenology is derived from the word phenomena, that is, phenomenon, event, picture. The main idea is related to the name of the German philosopher Edmund Husserl, and it is based on the fact that the human consciousness does not passively record the external environment, but designs and builds it. Phenomenology is the study of how things come into being in our understanding and, consequently, in our subjective experience of the world. In this case, it is intended to perceive the phenomenon consciously, from the subjective point of view of the first person, direct perception in any concept, without hypothesis. That is, phenomenological understanding depends on how the subject perceives the phenomenon. It includes the study of the structure of perception, thought, memory, imagination, feeling, desire, action, social, linguistic activity. Our consciousness presents things through certain concepts, thoughts, ideas, images. The same process happens when we read a literary text, "As we read, we oscillate to a greater or lesser degree between the building and the breaking of illusions" (3). The basic structure of consciousness opens the way to other forms of experience - phenomenology considers not only the nature of the object, but also the study of the subject trying to understand it, the consciousness. Husserl tried to analyze the structure of consciousness. Therefore, the world is empiric and transcendental, that is, it is perceived and material in experience, not by theory.

Analysing phenomenological method we come to conclusion that the method is based on certain elements. For example,

- Epoche-Judgment about the investigated object is suspended. It was called natural attitude. According to this approach, we see the world beyond our subjective perception. Husserl argued against this and claimed that the world was created in the human mind. The main thing here is to somehow block the prejudice based on our previous experiences and opinions about the object.
- Phenomenological eidetic reduction-going to the essence of experience. What makes this love? What makes him that person? Would he still be that person if it were not for these characteristics? That is, to analyze the object.
- Phenomenological Transcendental Reduction - turning the object into the activity of consciousness.

In connection with fiction, this approach means that the social and political context in which the text was created is not taken into account, only the text itself is analyzed. A work of fiction is a reflection of the writer's consciousness, no biographical information about him is necessary, the literary text is enough to understand the relationship between the writer himself and the world. This approach also assesses the role of the reader in the formation of meaning. It gives the reader a glimpse into the mind of the writer.

Husserl did not attach importance to language, he did not allocate space for its role in the formation of meaning. Husserl's student Martin Heidegger noted that we ourselves are a part of the world and somehow do not perceive it from the outside. This differs from Husserl's idea of the transcendental ego. According to Heidegger, our thinking is situational and historical. This allows us to call him an existentialist. He called his philosophy hermeneutics, that is, the science of interpretation. So Husserl is a transcendental phenomenology, and Heidegger is a hermeneutic phenomenology. Hans-Georg Godamer developed Heidegger's idea and showed that the meaning of a work of art does not emerge out of nowhere, its meaning also depends on the historical situation of the interpreter.Thus, Phenomenology introduced a new approach to the analysis of the work emphasizing the role of the subject in the object-subject relationship, that is, the role of the reader in the relationship between the work and the reader.

Hermenuitics

During the interpretation of the text, hermeneutics should take into account the difference between the date of writing of the work and the period in which the interpreter lived, including cultural and linguistic factors, “The reader has one language system and the author another;the object is also meaningful with reference to the language system with a specified community past and present” (Bleich, 1978: 160). According to hermeneutics, we do not first see the object and then interpret it into meaning, the process of seeing itself is to shape the world in some way. How we see the world is influenced by everything, our culture, our personal history, even our profession. Knowledge comes from curiosity, creative thinking, enthusiasm and commitment. Understanding means that when we understand something, we combine someone else's point of view with our own, which expands the mind. The role of tradition in interpretation was undeniable, one cannot get stuck in tradition, but it also does not work to ignore it as a primary source. Language is not just a tool, it is a tool through which our thoughts are shaped. The hermeneutic circle means that understanding depends on context. Hermeneutics does not mean relativism, it does not mean there is no objective truth. The fact that we see the world differently does not mean that we create the world ourselves. Hermeneutics is critical realism, so our personal participation is central to our understanding of things. That is, we do not build the world, the world reveals itself to us from our point of view and having strong belief in our knowledge should not stop us from learning more, that is, “Absolute to knowledge is not a reason for abandoning the pursuit of truth” (Schleiermacher, 1998: 26).

German philosopher V.Dilthey (Wilhelm Dilthey (1833-1911)). By developing the concept of hermeneutic circle, Schleiermacher (Friedrich Schleiermacher) showed that the reader cannot understand the parts of the text without understanding the whole, and the whole without understanding the parts. E.D.Hirsch said that a correct interpretation reveals the meaning intended by the author. Martin Heidegger and Hans Georg Godamer drew attention to the historicity and temporality of interpretation. According to them, the meaning is always codified and combines the horizons of the writer and the author's expectations (fusion of horizons). The interpretation of the text depends on the knowledge, assumptions, cultural background, experience and openness of the reader.

Reseptive Ethetics

A work that does not find its reader is somehow incomplete, “The text has a direction; it begins, progresses and ends. But a skilled reader also gives a text meaning by making connections between all the parts of the text, regardless of direction or position” (Holland, 1968: 28). The main idea is that the text comes into being only when it meets the reader, that is, it gives meaning. Receptive

aesthetics continued the principles of hermeneutic interpretation. It gave a sociological aspect to the commentary. It interpreted the literary artistic example by placing it in the historical context that produced it. As early as 1920, A.Richardson wrote about it, but it could not cause enough resonance at that time, when psychoanalysis and structuralism were on the scene. Later, in Germany in the 1960s, V.Iser played an important role in the development of the theory. In America, similar ideas were reflected in the works of S.Fish. In general, the views views vary and ome of the key concepts are: Transactional reader-response theory (meaning appears at the result of transaction between the text and reader based on his emotions and knowledge)-Louise Rosenblatt, V.Iser, Affective stylistics (text comes into being if it is read)- S.Fish, Subjective reader-response theory (meaning depends entirely on the reader)-David Bleich, Psychological reader-response theory (readers' motives)- Norman Holland, Social reader-response theory (interpretive community of minds)- Stanley Fish's; fusion of horisons - G.Godamer, horison of expectation – Jauss.

Jauss explains "Horizon of expectation" which means reactions the piece of work is approached with. The work may and may not fulfill the expectations. He also defines the notion of "Aesthetic distance", "Jauss takes over the notion of horizon which he names "horizon of expectation " and means by it the sum total of reactions, prejudgments verbal and other behavior that greet a work upon its appearance A work may fulfill such a horizon by confirming the expectations vested in it or it may disappoint the expectations by creating a distance between itself and them. This Jauss labels "aesthetic distance." Aesthetic distance becomes an important factor in the constitution of literary history for it may result in one of two major processes: either the public alters its horizon so that the work is now accepted – and a stage in the aesthetics of reception is set – or it rejects a work which may then lie dormant until it is accepted, i.e., until a horizon for it is forged" (Jauss, 1982: 12).

Jauss' concept of horizon occupies an essential place in the theory of interpretation. Hozrizon leaves the work open for reader analysis and explains his interpretation from different angles. Because, "The act of looking at (regarding) something necessarily involves looking away from (disregarding) something else-this is an element in the horizon structure of all experience of the world" (Jauss, 1982: 200).

Godamer notes that, "To acquire a horizon means that one learns to look beyond what is close at hand—not in order to look away from it but to see it better, within a larger whole and in truer proportion" (Godamer, 2004: 304). Horizon is not a fixed position, it evolves and is in in a constant process of formation.

Conclusion

Along with the period and environment described, the work of art creates a certain idea about the historical conditions in which it was written, and about the leading trends of the time. In this sense, it would be correct to treat the works as a whole formed in the sum of historical, socio-political and cultural processes.

The analysis of the work requires a certain knowledge and outlook of the reader. The point of view of the reader, the horizon of understanding determines the meaning of the work. This horizon expands and enriches with each work, so it is constantly in the process of formation. Thus, reading a work of art is not only an aesthetic pleasure, but also a way of enlightenment.

References

1. Quliyev, Q., Rəhimova, Ü. (2014). XX əsrin görkəmli ədəbiyyatşünas alimləri. Bakı: Bestpack, 692 s.
2. Quliyev, Q. (2012). XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları. Bakı: "Bəxtiyar-4" KM, 344 s.
3. https://teoriaciek.files.wordpress.com/2010/10/iser_the-reading-process.pdf
4. Bleich, D. (1978). Subjective Criticism. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 324 s.

5. Jauss, H. (1982). Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics. Minneapolis: University of Minnesota Press, 357 p.
6. Schleiermacher, F. (1998). Hermeneutics and Criticism. Cambridge: Cambridge University Press, 284 p.
7. Holland, R. (1968). The Dynamics of Literary Response. New York: Oxford University Press, 408 p.
8. Jauss, H. (1982). Toward an Aesthetic of Reception. Theory and History of Literature, Volume 2. Minneapolis: University of Minnesota Press Minneapolis, 231 p.
9. Godamer, H. (2004). Truth and Method. London: Continium, 601 p.

Received: 02.01.2023 Accepted: 13.02.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/21/29-34

Vusala Aghabayli
Azerbaijan University of Languages
Ph.D. in Philology
vusale.agabeyli@gmail.com
Orchid ID: https://orcid.org/0000-0003-1560-028X
UOT 82

EARLY GENDER REPRESENTATIONS IN ENGLISH LITERATURE

Abstract

Although gender studies sound modern, gender issues were reflected in various forms in fiction before. The images of men and women; the specific gender problem of each period; gender inequality usually were the main themes of the literature. Our article deals with the question of how gender issues are reflected in the earliest ages of English literature. To conduct our analysis, we investigated the gender issues that appeared in English fiction since the Middle Ages and tried to reveal their similarity and differences. We used comparative, descriptive and analytical methods to study the works of prominent English writers from the 12th to the 18th century. We came to the conclusion that although women were praised as symbols of beauty in the early stages of literature, their rights and powers were limited, they sometimes lived as slaves and concubines, and in most cases, they were dependent on men. Nevertheless, women in literature were described by male authors sometimes in more positive shades.

Keywords: *gender, English literature, woman, man, gender studies*

Vüsalə Ağabəyli
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
vusale.agabeyli@gmail.com
Orchid ID: https://orcid.org/0000-0003-1560-028X

İngilis ədəbiyyatında gender reprezentasiyasının ilkin mənzərəsi

Xülasə

Gender tədqiqatları müasir səslənsə də, gender problemləri əvvəllər bədii ədəbiyyatda müxtəlif formalarda əks olunurdu. Kişi və qadın obrazları, hər dövrün spesifik gender problemi, gender bərabərsizliyi zaman-zaman bədii ədəbiyyatın əsas mövzularından olub. Məqaləmiz ingilis ədəbiyyatının ən erkən dövrlərində gender məsələlərinin necə əks olunduğundan bəhs edir. Təhlillərimizi aparmaq üçün orta əsrlərdən bəri ingilis bədii ədəbiyyatında ortaya çıxan gender problemlərini araşdırıb dövrlər üzrə onların oxşar və fərqli cəhətlərini açmağa çalışmışıq. Məqalədə, 12-18-ci əsrlərdə görkəmli ingilis yazıçılarının yaradıcılığını gender tədqiqatları nöqteyi-nəzərindən öyrənmək üçün müqayisəli, təsviri və analitik metodlardan istifadə etmişik. Belə qənaətə gəlmək olar ki, ədəbiyyatın ilkin mərhələsində qadın gözəllik simvolu kimi təriflənərək təsvir olunsa da, onların hüquq və səlahiyyətləri məhdud şəkildə olub, onlar bəzən qul, cariyə kimi yaşamış, əksər hallarda kişilərdən asılı vəziyyətdə həyat sürmüşlər. Buna baxmayaraq, bir çox hallarda, bədii ədəbiyyatda qadınlar kişi müəllifləri tərəfindən daha müsbət çalarlarda təsvir edilirdilər.

Açar sözlər: *gender, ingilis ədəbiyyatı, qadın, kişi, gender tədqiqatları*

Introduction

The role of women in literature, the depiction of women and their problems can be investigated through historical realities. In parallel periods of history, until the 19th century, as in Azerbaijan and Turkey, English women were deprived of the privileges granted to men; they did not have an active

role in making significant decisions, in education or equal rights with men in the labour market. In her book "The English Woman in History" (1957), the English historian Doris Mary Stanton noted that English women could not regain the freedom until the end of the 19th century that they enjoyed during the Anglo-Saxon period (Stanton, 1957: 269).

If we look at the history of Azerbaijani literature, it is not distracted that history and literature are mainly based on men. The activities and creativity of women, which were overshadowed all over the world, were also reflected in the statistics of Azerbaijani literature. The woman's lifestyle, her activities in public affairs, and her living in harems, polygamy, and her lack of control over her own body were, of course, obstacles for her development and creativity. The issues that draw the attention of all gender researchers, including feminists, are that – women were considered to be the second beings, to be worthless in comparison to men, and that they were exploited slaves and harems who were sent from one palace to another as an item. However, even though that they had to pass through all these hardships and had difficulties in every field which were easy for men, there were many popular and prominent with their style in history.

Of course, we can see every historical point reflected in English literature as well. In this regard, it would be interesting to analyse the literature in successive historical stages to see the stages of development of gender representation in English literature.

Glance to the Initial Gender Problems in English fiction

To analyse the first female characters in English literature, let us look at the initial representation of gender issues in Geoffrey Chaucer's "The Wife of Bath Tale" (1386) in the play "The Canterbury Tales". Although "The Wife of Bath Tale" is one of 24 stories in "The Canterbury Tales", it is more popular and considerable than the others in the field of gender investigations. Before telling her story, The Bath Woman presents a long prologue condemning celibacy and five marriages. As a result, this tale becomes more popular, especially for this prologue (Libris, Arturi, 1868-1879: 192-203) If we analyse this play in terms of gender studies and feminist tendencies, we can see that since the 14th century, women considered men as their rivals, tending to win over them and establish power. But the main idea is that if men put limits to the position and power of women, then every woman can become a witch for a man; otherwise, a woman who has the authority that she deserves can become an angel and make a man the happiest person.

William Shakespeare's "Taming of the Shrew", written between 1590 and 1592, was the target of many feminist literary critics for misrepresenting the value of women. They criticised the description of women as property and promoting subordination to men as a whole. Feminist literary critics did not consider Petruccio's treatment of Catherine to be correct. However, Catherine herself was abusive and teasing, her husband's trying to "tame" and subjugate her by treating like an animal was unacceptable and a misogynist attitude. John C. Bean writes: *"Although "Taming of the Shrew" is a comedy, the protagonist is depicted through inhumane treatment by her husband"* (Bean, 1980: 66).

The researcher Dorothea Kehler noted that "Taming of the Shrew" can be viewed from various perspectives: Shakespeare describes the explicit and implicit themes – the arranged marriages, the authority of fathers and husbands, the obedience of daughters and wives, and the economic weakness of most women. By this method, he was able to touch the lives and experiences of everyone among the audience. Although modern translators consider "Taming of the Shrew" to be a high-spirited comedy, Shakespeare's example proves that it is up to man to write, divide roles, set the scene and set the rules not only on the stage but also outside of it, in real life, as well (Kehler, 1986: 31).

Virginia Woolf also criticised Shakespeare's works, writing that Shakespeare's women were not pleasant and did not seem wanting in terms of character or personality. Besides, why was Shakespeare so famous and was able to write so many plays? Did not there any woman exist in Shakespeare's day who had Shakespeare's genius including his sister, cousin, aunt and so on? How would the story run of a woman in that days who wanted to write? Would Shakespeare's sister have got the same popularity and conditions if she had wanted to write just like Shakespeare? Would the same society have made

Shakespeare's sister as famous as Shakespeare himself? What makes Shakespeare famous is not only his ability but also his society and mainly his masculinity (Woolf, 2012: 58-61).

Aphra Behn, considered to be the first professional female English writer, was notable in Renaissance literature for her style and for overcoming male critics and trying to get out of the cultural standards and frames regarding gender rules. For this reason, her works have become a source of inspiration for all future feminist writers. Behn's work is known for her strong female protagonists and her critique of society, especially in the field of the gender issues. Her works deal with gender issues, racism, slavery, adultery, kinship and so on. In Behn's day, it took great courage for women to write with their own names and earn their living by being a writer. In addition, some literary critics criticised Behn for openly describing a woman's inner world, her desires, passion and wishes. In contrast, others thought her to be a man because they did not believe that any woman writer might be so brave.

In her play "Oroonoko, or, the Royal Slave" (1688) Behn criticises the treatment of women in both marriage and slavery, both as a group and as an individual. She tries to analyse the differences and equations between the sexes. She compares the relationship between gender and race with the difference between sex and gender to answer these questions (Behn, 1996: 219-234).

In addition to the sexual discrimination, the play discusses racial discrimination, the oppression of whites over blacks. It especially underlines the fact that being a woman alongside being black and a slave is more painful. The features of the female protagonists in Behn's work explains why the feminist writers of later years were fascinated by her. Daring to write the story of a brave woman like Oroonoko, Behn proves the importance of the female pen and she self-confidently struggles to represent women among other authors: *"But his misfortune was to fall in an obscure world, that afforded only a female pen to celebrate his fame"* (Behn, 2009: 40).

Behn's play "The Adventure of the Black Lady" also draws interest of feminist researchers. Researchers evaluate Behn's work differently; for example, Pearson believes that Behn's strong female protagonists always search for female power. They struggle with male authority to gain this power and try to establish their own dominance. In addition to strong women, Behn also provides readers with an opportunity to criticise the general condition of women by describing weak and powerless women, obedient female slaves (Pearson, 2009: 220).

Virginia Woolf emphasises the importance of Aphra Behn's female authorship and considers her a symbolic figure of female writers. However, Woolf appreciates Behn that getting no inheritance from her father to live, she didn't choose the way of marriage to live, she didn't need men to get money or make a profit with being mistress or slave for man. She chose writing to earn her living and didn't write anonymously or under a male pseudonym. Against the background of all this, the significance of Ben's works is of secondary importance for Woolf. However, in addition to her female authorship, the coverage of such nuances like presenting strong female heroes, the socio-economic status of women, the sale of women as property, sexual and racial discrimination, and so on, are particularly significant in terms of feminist theories.

Daniel Defoe played a great role in enlightening gender issues in the 18th century in England. He did not categorise women, dividing them into rich and poor, married and unmarried, and generally reflected their legal limitations and problems in his short stories, didactic works, journalistic writings, and journalistic articles. Although Daniel Defoe's most famous work is Robinson Crusoe, his plays, such as Moll Flanders, Roxanna or The Fortunate Mistress, and The Education of Women, are essential in advising women and encouraging them to get an education. In addition, Defoe wrote about the problems of women who missed school, were humiliated by their husbands in family life, and were insulted for mistakes, marriage, divorce, extramarital affairs, unwanted children, prostitution, and polygamy, motherhood, and so on. Moll Flanders (1722) is Daniel Defoe's second famous work after Robinson Crusoe. Moll Flanders, one of the earliest examples of the novel genre, sheds light on the problems of the period, and women's sin and sexuality, their passion, and those who teach morality. Defoe sees Moll Flanders as just like Robinson Crusoe, struggling to survive. Although Robinson Crusoe was alone in the middle of the

ocean, on an island, trying to survive, Moll Flanders is alone in the society in which she lives, she is as talented and capable as Crusoe, and her struggle is also to survive in the society.

In the eighteenth century, under the influence of the patriarchal system, the most honourable duty of women in England was to establish a family life. The husband was the protector, the saviour of the woman as she was a secondary being. Defoe's idea is in line with Simon de Beauvoir's philosophy of the second sex (Wipprecht, 2006: 3). Moll tries to oppose the tradition of the patriarchal system and does not accept the rule of men in society, economic dependence. For this reason, she is forced to pass through bad practices such as prostitution and thief to earn money (Defoe, 1965: 46). Moll considers that a woman must have money to be respected. Moll, who lived various marriages, lost faith in men, and was the mistress of rich and older men, says that money is the most crucial thing in life even to be respected as someone's wife. As Moll is getting mature, she sees that love has a very small share in a marriage in comparison with money*"... that money only made a woman agreeable; that men chose mistresses indeed by the gust of their affection, and it was requisite for a whore to be handsome, wellshaped, have a good mien and a graceful behaviour; but that for a wife, no deformity would shock the fancy, no ill qualities the judgment; the money was the thing; ... the money was always agreeable, whatever the wife was"* (Defoe, 1965: 63-64).

In this work, Defoe tries to show that in the eighteenth century in England the position and freedom of women who were not born in high-class families were dominated by men who maintained the tradition of patriarchal structure, women's prostitution and stealing were the result of the system, and no matter all of this Molle's struggle to survive was the main core of the work. Although being not properly clear, Defoe's Moll Flanders is considered to be a feminist work, because it conceives of women, their problems, and the descriptive nature of women's and men's desire for equality.

In Defoe's other work, "Roxanna" (1724), the author like Moll often speaks through Roxanna's language and notes untraditional ideas. The situation is slightly different in Roxanna. Roxana was born into a wealthy French family and married by her father when she was 15 years old. Roxanna's goal was to protect her money and wealth. Although Roxana, who married several times and then became a mistress of rich men, wanted to stay away from men and live single, to manage her own wealth. She was attractive to men for her beauty and youth and especially, for the money she had. Despite all the rules, Roxanna wanted women to have the same free rights as men (Defoe, 1904: 142-143). She thought – *A woman becomes lost in her husband. She has no view, interest, or aim of her own. She is forced into an indolent life and knows nothing of her husband's business. If he is a fool, she must suffer. She may be forced into misery and beggary because of her husband's mistakes* (Defoe, 1904: 145)…

In his activities as a journalist and publicistic articles Defoe advocates for women's representation in religion, education, business, and politics. In his article, "The Education of Women" (1719), he made several important points. He wrote that women should be taught to write their names from a young age instead of sewing and cooking. "Why are we afraid of an educated woman, do we see ourselves as a rival or do we think she can be more than us? An educated woman is also support for her husband, an educated woman is a friend who can give wise advice in discussions. On what basis did we take women's rights from them, why do we consider them inferior to men? Is a smart, educated woman worse than a stupid man? If knowledge and understanding were differentiated according to gender, God would not give them intelligence and the ability with distinguishing them from men. So what right do we have to keep them away from education? Isn't that unfair? It is necessary to educate women to understand the world, men and mainly to understand themselves, to acquaint them with history and literature" (12).

In the 18th century, Lady Mary Wortley Montague and Mary Astell, the lawyers who lived at the same period with Daniel Defoe, were notable with their feminist views. Though they called women to get an education and to improve themselves, some of their statements contradicted each other. For example, although Mary Wortlay was a lawyer, she did not try to fully defend women's rights, she wrote that she did not want to argue for the equality of two sexes, she was doubtless thinking that both God and nature created man and woman differently and she considered that

women were obliged to obey and surrender to the superior sex. For her, it seemed foolish to waste time rebelling against the laws of the Creator and the indisputable rules of nature. Instead of this, she advised that talented women should receive a qualitative education, develop their outlook, and be able to define their interests and tastes so that not to become a toy for men, a source of entertainment or ridicule (Montagu, 1886: 176-177). Another lawyer, Mary Astell, did not accept women who felt inferior. She said that women who tried to study in such society faced some difficulties: *"She lamented that girls who overcame all the obstacles and became educated despite the existing conditions were "stared upon as Monsters, Censured, Envy and every way discouraged"* (Astell, 1706: 300). But at the same time, despite all her feminist tendencies, Mary Astell wrote that *"the woman who cannot allow her husband to "govern absolutely and entirely. . . is no way fit to be a Wife"* (Astell, 1706: 302). From this point, we understand that both woman's education and development were considered to be important not only for the woman herself but also for the improvement and protection of the general social status and family values.

The female author of the first logical and ambitious feminist work in English literature and history is considered to be a lawyer Mary Wallstonecraft (1759-1797). Wallstonecraft, sometimes called the mother of feminism by feminists, was regarded as a revolutionary feminist because she was a defender of women's rights and ambitious during a period of social and political upheaval. Although her work, A Vindication of the Rights of Woman (1792), was written in response to the French Revolution, Wollstonecraft focused on women's rights, especially gender issues, which had undergone radical changes*: "It is time to effect a revolution in female manners, time to restore to them their lost dignity and make them, as a part of the human species, labour by reforming themselves to reform the world"* (Wollstonecraft, 1985: 132). In her work "A Vindication of the Rights of Woman", which is considered to be a classic of modern feminist history and feminist theory, Wollstonecraft was primarily concerned with women's right to education. She believed that women would get freedom through education. She wrote that in maintaining the stability and strength of the family chastity and loyalty of women are as important as the chastity and loyalty of men. In addition, women can enjoy having sex with men in the same way that men enjoy sex with women. Feelings and thoughts are in harmony. In addition, Wollstonecraft believed that women in society could be equal rivals to their husbands (Wollstonecraft, Lynch, 2009).

As the gender equality problem is still a topic of discussion in some areas of society the topic still keeps its relevance in the 21st century, for this reason, we can say that "A Vindication of the Rights of Woman" connects the 18th and 21st centuries. It should also be noted that this work and Wollstonecraft's activity as a lawyer woke up lots of women in recognition of their rights, in education and access to various opportunities in life.

Conclusion

The attitude to the beautiful woman and her description in an early period of literature was always romantic, and imaginary. Women were economically and socially dependent on their fathers, and husbands. However, there was a call and invitation to women's education in Daniel Defoe's, Lady Mary Wortley Montague's, Mary Astell's works Mary Wallstonecraft's work "A Vindication of the Rights of Woman" is considered to be the turning point of feminist theory. Let's look at Victorian female writers as a case of gender studies we see that Charlotte Bronte, Emily Bronte, etc. were afraid of not being well-received in society as female writers. That's why they wrote under the pseudonyms of men to hide their femininity. In addition, Virginia Woolf complains in "A Room of One's Own" (1929) that if there was a sister of Shakespeare or another woman living in the same period in the 16th century with him, perhaps she also had the ability to write. If the condition was the same with Shakespeare, if society might accept her like Shakespeare, she could be as famous as Shakespeare, or even more prominent. What makes Shakespeare so famous is not only his ability but also the view and value of society about Shakespeare.

References

1. Stanton, D. (1957). The English Woman in History. New York. Reviewed by Jane Kodge, History Today. VII, 269 p.
2. Libris, E., Arturi, S. (1868-1879). The Cambridge MS of Chauser's Canterbury Tales, London, by N.Trubner&Co, 57-59, Ludgate hill, 785 p.
3. Bean, J. (1980) Comic Structure and the Humanizing of Kate in The Taming of the Shrew. The Woman's Part; Feminist Criticism of Shakespeare. Urbana: University of Illinois, p.65-78.
4. Kehler, D. (1986). Echoes of the Induction in The Taming of the Shrew. Renaissance Papers, p.31-42.
5. Woolf, V. (2012). The Room of One's Own, Wordsworth Editions. Ware. Hertfordshire, 463 p.
6. Behn, A. (1996). Aphra Behn Studies Ed. Janet Todd. Cambridge University Press, p.219-234.
7. Behn, A. (2009). Oroonoko and Other Writings. Ed. Paul Salzman. Oxford: Oxford University Press.
8. Pearson, J. (2009). Slave Princes and Lady Monsters: Gender and Ethnic Difference in the Work of Salzman, Paul. Introduction. Oroonoko and Other Writings. By Aphra Behn. Ed. Paul Salzman. Oxford.
9. Wipprecht, C. (2006). The Representation of Women in the Early Eighteenth Century England. Green: Verlag.
10. Defoe, D. (1965). The Fortunes and Misfortunes of the Famous Moll Flanders. New York.
11. Defoe, D. (1904). Roxana. The Fortune Mistress. Global Grey Ebooks, 226 p.
12. Modern History Sourcebook: Daniel Defoe: (On). The Education Of Women. (1719). 20 January 2021https://sourcebooks.fordham.edu/mod/1719defoe-women.asp
13. Montagu, L. (1886) quoted in W.H.Davenport Adams, Good Queen Anne, Vol. II, London, p.176-177
14. Astell, M. (1706). Reflections on Marriage cited in Reynolds, op. cit., 300 p.
15. Wollstonecraft, M. (1985). Vindication of the Rights of Woman. Ed. Miriam Brody London: Penguin.
16. Wollstonecraft, M. Deidre, L. (2009). A Vindication of the Rights of Woman: an Authoritative Text Backgrounds and Contexts Criticism. W.W.Norton

Received: 21.01.2023 Accepted: 19.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/21/35-41

Rashad Alimov
Kocaeli University
master student
resadalimov8@gmail.com

GEOLOGICAL AND STRUCTURAL SETTING OF THE GADIR LOW SULFIDATION EPITHERMAL DEPOSIT (LESSER CAUCASUS, AZERBAIJAN)

Abstract

Gadir Low Sulfidation Epithermal Deposit (Gadir LSED) is embedded in cone-shaped Mountain Yogundag at elevation 2085 m. Gadir deposit has complicated geological structure and consists of different aged and different composite intrusive bulks and fracture structure consisted of complicated with Middle and Upper Jurassic sediments. There are 3 groups of fault zones based on strike direction and morphological characteristics: 1) faults-dislocations in north-west direction (Gedabek-Bittibulag deeper fault, Misdag ore-controlling fault). 2) faults in north-east, submeridional direction and reverse faults (Gedabek-Ertepe, Gerger-Arykhdam, Gadir ore-controlling faults); 3) transverse faults (local fault).

Keywords: *Lesser Caucasus, Gedabek, Gadir, low sulfidation deposit, geological setting, structural setting*

Rəşad Alimov
Kocaeli Universiteti
magistrant
resadalimov8@gmail.com

Qədir aşağı sulfidli epitermal yatağının geoloji və struktur quruluşu (Kiçik Qafqaz, Azərbaycan)

Xülasə

Qədir aşağı sulfidləşmiş epitermal yatağı (Qədir LSED) konus formalı 2085 m yüksəkliyə malik Yoğundağ dağında yerləşir. Qədir yatağı mürəkkəb geoloji quruluşa malik olmaqla müxtəlif yaşlı və tərkibli intruziv kütlələrdən, Orta və Yuxarı Yura yaşlı vulkanogen süxur çöküntülərinin qırılma strukturundan ibarətdir. Uzanma istiqamətinə və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə 3 qrup qırılma zonası vardır: 1) şimal-qərb istiqamətində olan qırılma-dislokasiyalar (Gədəbəy-Bittibulaq dərinlik qırılması, Misdağ filizsərhədləndirici qırılması); 2) şimal-şərq, submeridional istiqamətdə uzanan qırılmalar və əks qırılmalar (Gədəbəy-Ərtəpə, Gerger-Arıxdam, Qədir filizsərhədləndirici qırılmalar); 3) transvers (eninə) qırılmalar (lokal qırılmalar).

Açar sözlər: *Kiçik Qafqaz, Gədəbəy, Qədir, aşağı sulfidləşmiş yataq, geoloji quruluş, struktur quruluş*

Introduction

The Gadir low sulfidation epithermal deposit is one of the main producing mining of the Gedabek ore district Azerbaijan. It belongs to the Lesser Caucasus, located in the central part of the Tethys metallogenic belt. It is emplaced with in the Jurassic-Cretaceous Lok-Karabakh magmatic arc, resulting from the subduction of the Tethys Ocean along the Eurasian margin (Fig. 1) (Babazade, Makhmoudov, Ramazanov, 1990).

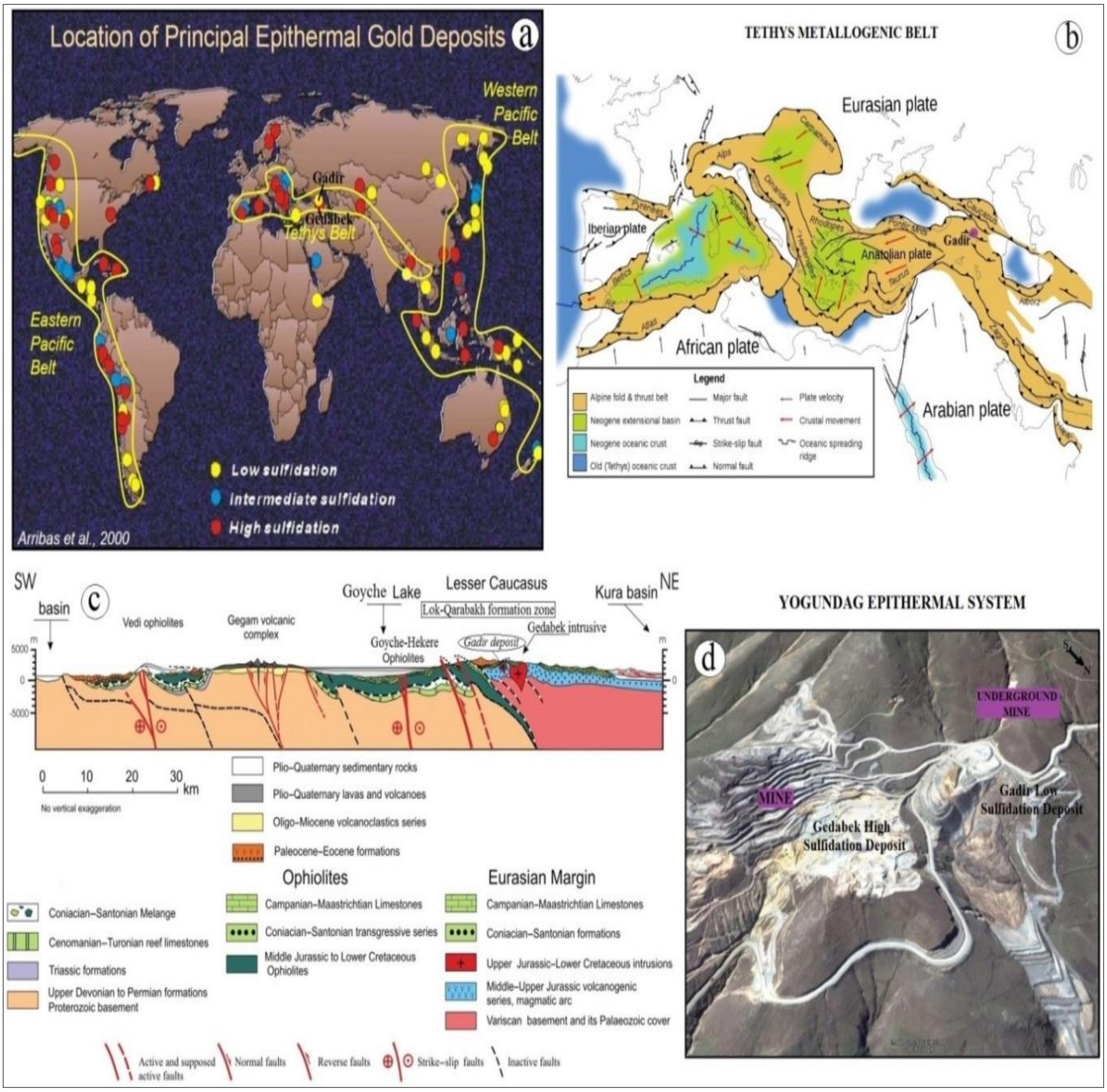

Figure 1. Location of Gadir low sulfidation epithermal deposit: a) Gadir LSED in Tethys metallogenic belt; b) Gadir LSED located in Lesser Caucasus Mega-anticlinorium; c) Lithological-structural cross-section from Vedi ophiolites to Kura basin. d) Gadir LSED near Gedabek high sulfidation epithermal deposit

The NW Flank of Gedabek Mine is located in the Yogundag Mountain area. Yogundag it with respect to tectonics and metallogenic is confined to Gedabek volcano-plutonic structure of Shamkir uplift of Lesser Caucasus metallogenic zone. The ore perspective areas, also Gadir low sulfidation epithermal deposit (Gadir LSED) is embedded in cone-shaped Mountain Yogundag at elevation 2085 m, located approximately 400 m from Gedabek Mine.

While carrying out geological exploration works in the North-West flank of Gedabek Mine, Gedabek Exploration Group (GEG) of Azerbaijan International Mining Company discovered the Gadir low sulfidation deposit in 2012 year. Here is the probable outcrop of hydrothermal eruption breccia pipe, silica sinter and lacustrine siliceous deposit was considered as the main factor. In the aim of discovering the ore formation in contact part of this rhyolite-dacite subvolcanic body was drilled DD-86 drillhole in 2012 year. During geological-structural mapping, it has been defined Gadir Horst structure.

Gadir deposit has complicated geological structure and consists of different aged and different composite intrusive bulks and fracture structure consisted of complicated with Middle and Upper Jurassic sediments. The sediments of Lower Bajocian Substage in Gedabek deposit and NW flank are represented (from bottom to top) by: andesite-basalts, andesite porphyrites, diabases and diabase porphyrites. Upper Bajocian volcanogenic rocks represented by rhyolite-dacite lava facie and rhyolite subvolcanic rocks (Fig. 2). The rocks of this substage on an investigated area are widely developed and traced from the South-East (Gadir Gallery area) to the centre (east contact of Gedabek Hydrothermal Eruption Breccia Pipe) and North-West directions to Umid Area.

On the studied mapping area Lower Bajocian volcanogenic rocks (or sediments) are widely developed and stretch from South-East of Yogundag area (Gedabek deposit) to the center and North-East directions to Zefer area.

The sediments of Lower Bajocian Substage in Gedabek deposit and NW Flank are represented (from bottom to top) by:

1. Andesite-basalts and andesite porphyrites with low-thick interlayers of thin fragmental crystalline-lithostatic tuffs of andesites. The exposure thickness is 119 m.

2. Mantles of diabases and diabase porphyrites. The thickness is 8.0 m. The total thickness of Lower Bajocian formations is more than 147 m.

Andesites are macroscopically represented by taupe (dark grey), greenish-grey thick rocks. They under a microscope have a porphyritic structure. Porphyry exhalations are represented by plagioclase. Plagioclase is also observed in a main bulk as fine, medium and coarse grains. In a main bulk are quite often observed chlorite, epidote and sometimes zeolite (Gadimov, Valiyev, Cafarov, Ibrahimov, Bayramov, Mammadov, 2014: 13).

These rocks represented by rhyolite-dacite lava facie and rhyolite subvolcanic rocks (Agakishiyev, Chalabi, Isazadeh, Gadimov, Akbarov, Alasgarov, 2004: 35). The rocks of this substage on an investigated area are widely developed and traced from the southeast (Gadir Gallery area) to the center (east contact of Gedabek Hydrothermal Eruption Breccia Pipe) and northeast directions to Mubariz minerlisation target (in honor of Azerbaijan national hero Mubariz Ibrahimov).

The rocks of the effusive facies are represented by various fragmental tuffs (from ash to agglomerate) and mantles of rhyolite and rhyolite-dacite porphyrites. They have light grey with pinkish, sometimes yellowish grey color. The rocks under a microscope have felsite structure and contain fragmental individuals of quartz and plagioclase.

On sediments of Upper Bajocian Substage are transgressively occurred formations of Bathonian stage represented by an alternation of fine- and thin-layered, ashy and agglomerated tuffs with rare interlayers of andesitic-porphyritic breccia and andesitic-dacitic lavas.

Within the bounds of the prospecting area are widely developed different facies of contact-metamorphic and hydrothermal-metasomatic rocks. Contact-metamorphic rocks are represented by hornfelses and silicified andesite rocks.

Dyke formations within the ore perspective areas bounds are widely developed and represented by early quartz-diorite, microdiorite and late diabase formations. Diabase dykes are mainly developed and generally confined to latitudinal discontinuities. Andesite and microdiorite dykes are less developed and confined to discontinuities of various directions from the North to the North-West.

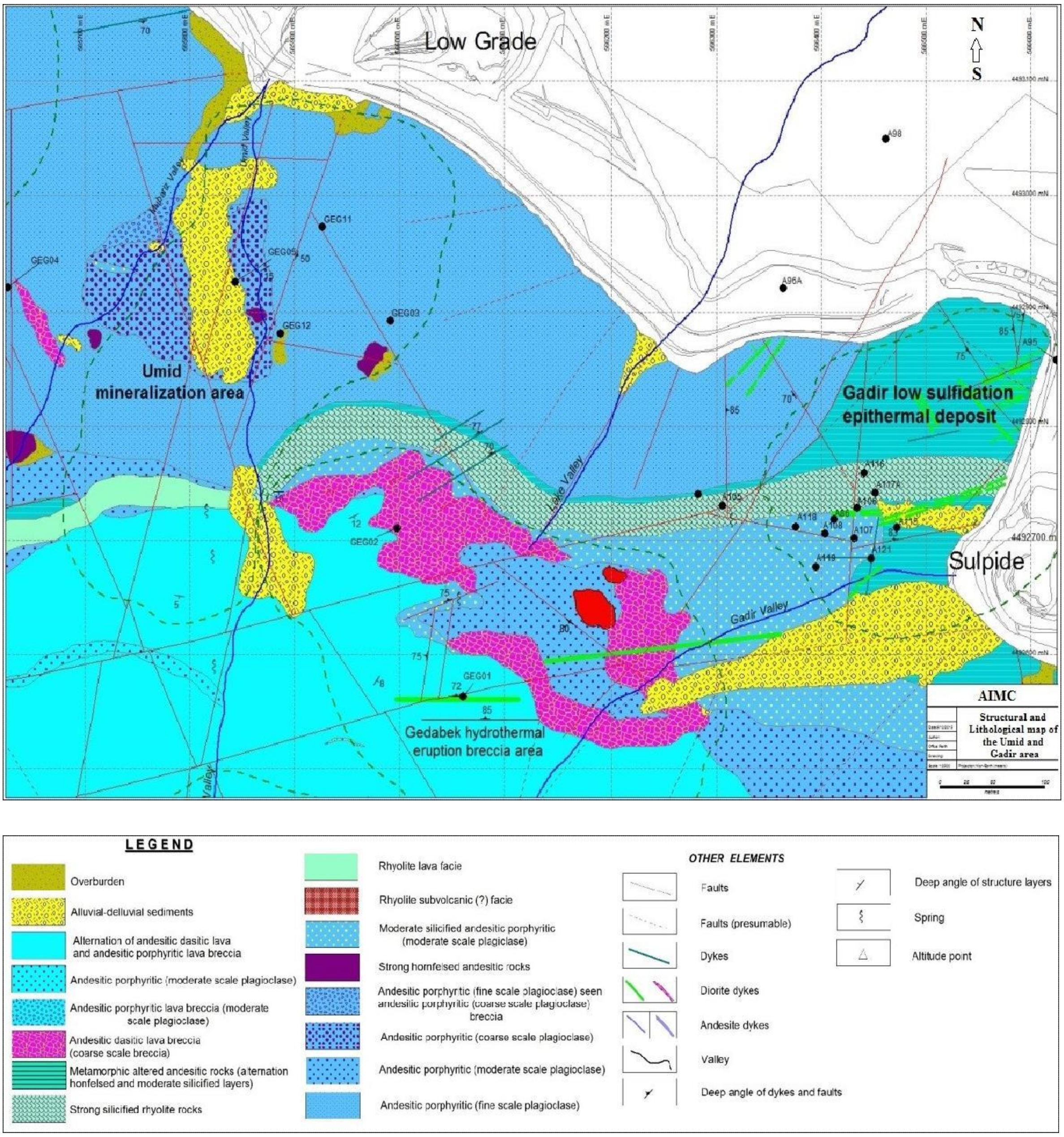

Figure 2. Lithological-structural map of the Gadir low sulfidation epithermal deposit

The Gedabek hydrothermal eruption breccia pipe (GHEB pipe) is located in the central-eastern part of the Yogundag Mountain around the Gadir low sulfidation deposit. The present shape of the pipe with about 50m diameter resulted from both volcanic and erosional processes. Erosion has reached the deep levels of the pre-pipe stratovolcano at the bottom of the depression and the hills forming the margins of the pipe. Breccia pipes are mostly consisting of after Bathonian andesitic lava and tuffaceous rocks. A rhyodacite dome is well preserved in the center of the volcanic structure (White Noel, Hedenquist Jeffrey, 1995: 11).

The total thickness of the volcanic pipe is not known exactly. The lower part of the Pipe is drilled (GEGDD 01, 02) and South part of the pipe consists of submarine dacitic and andesitic lava and tuff of after Bathonian age.

Gadir Silica Sinter forms from discharging alkali chloride hot springs and provide evidence at the surface of a deeper geothermal reservoir. Long after hot spring discharge ceases, sinter textures are preserved, and an exploitable geothermal system may remain at depth. Therefore, sinters may be the only evidence at the surface of a hidden geothermal resource (Simmons, White, John, 2005: 496).

Gadir Lacustrine Siliceous Deposit. The sedimentary sequences of the lacustrine basin are in East of Gadir outcrop over an approximately 85000 m^2 area. The original size of the basin is not known because it is bordered by normal faults to the west and south. The basin history was reconstructed by GEG (2015) from observations of more than 12 drill holes. The upper parts of the lava beds show shallow subaqueous accumulation with breccia (Fig. 3). The siliceous layers show bedding in which the individual layers have very variable thickness from a few centimeters up to 1-2 meters. The thick siliceous layers also contain interbedded rhyolitic tuff without silicification. These sulfides occasionally correlate with the distribution of organic material. The siliceous beds are generally characterized by high concentrations of Sb, and lesser As and Hg, as well as some Ag (based on assay results of drill holes).

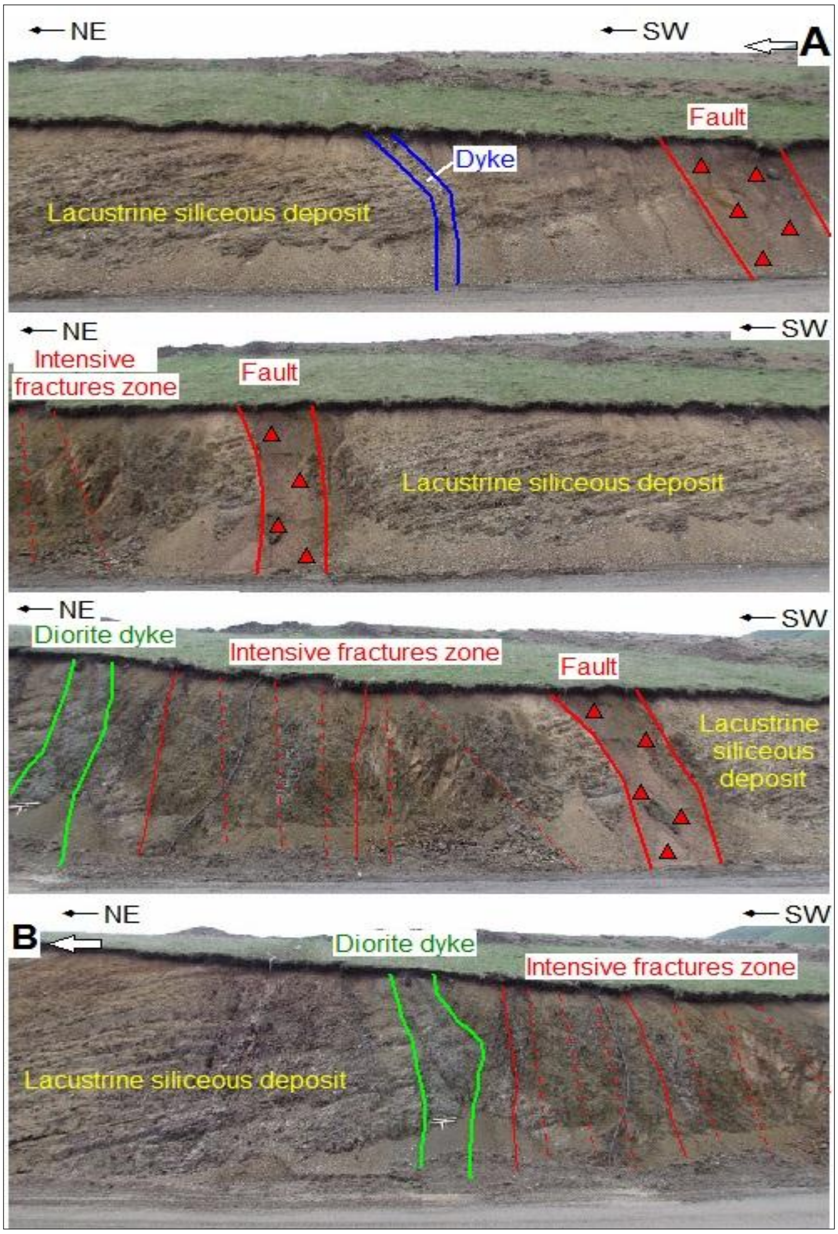

Figure 3. The road to Gadir; AB line section (SW-NE direction (75^0)).

Close to the centers, the thickness of siliceous deposits is up to 10-12 meters, while on the margins they totally pinch out. In feeder zones within the basin, also outlined subaerial hydrothermal centers around the depression. These centers now form small hills with strongly silicified and brecciated rocks.

The following folded structures were described by numerous researchers within the bounds of NW Flank of the Gedabek Mine: Arykhdam-Shekarbek anticline and Godekdere-Yenikend syncline (Gedabek Exploration Group, 2015: 43).

Arykhdam-Shekarbek anticline fold axis is observed from a confluence of rivers Gedabekchay and Shamkhirchay, passes across village Arykhdam and stretches in a northwest direction to village Shekarbek. In a structure core are cropped out effusive and effusive-pyroclastic sediments of Lower Bajocian substage being overlapped by vulcanites of Upper Bajocian Substage on extrusive.

Godekdere-Yenikend syncline is traced from northwest of village Godekdere across villages Gozgaraly, Saryhesenli to an east edge of village Yenikend. At the NW Flank of the Gedabek Mine, along on Yogundag Mountain it is shaded by a like volcanic structure. The syncline is composed of volcanogenic, volcanogenic-sedimentary of Bathonian Stage. The fold structure is gentle-symmetric with a rock dip on limbs at an angle 10-15° (Guseynov, Valiyev, Mammadov, Bayramov, 2014: 24).

There are 3 groups of fault zones on the basis of strike direction and morphological characteristics: 1) faults-dislocations in north-west direction (Gedabek-Bittibulag deeper fault, Misdag ore-controlling fault). 2) faults in north-east, submeridional direction and reverse faults (Gedabek-Ertepe, Gerger-Arykhdam, Gadir ore-controlling faults); 3) transverse faults (local fault);

Gedabek-Bittibulag deep faulthas a thickness approximately 2 km for Yogundag Area. This deeper fault is divided in two parallel parts: 1. Gedabek-Bittibulag East fault (old data) and 2. Gedabek-Bittibulag West fault (by GEG, 2014 year). Gedabek-Bittibulag East fault has dips to the northeast at an angle 70-85°. It testifies to Gedabek-Bittibulag fault is one of ancient and macrobian structures within the bounds of the investigated region. It bounds Gedabek deposit from the east.

The later concerning the described systems of the faults within the deposit bounds are the sub-latitudinal faults having a northwest strike (270-310°) and a steep dip to the north (80-85°). The thickness of these faults doesn’t exceed 50m. The rocks along these faults are brecciated, slightly schistose and kaolinized (Pierre, 2013: 27).

Conclusion

Epithermal gold deposits occur largely in volcano-plutonic arcs (island arcs as well as continental arcs), with ages similar to those volcanisms. Gadir deposits are located on the arc which possible to see by geomorphological situation. The deposits form at shallow depth, around 1.5 km, and are hosted mainly by volcanic rocks. The two deposit styles form by fluids of distinctly different chemical composition in contrasting volcanic environment.

The Yogundag (Gedabek and Gadir areas) epithermal system was introduced by GEG with more lithological factors such us silica sinter, lacustrine siliceous deposit, eruption breccia pipe. The latest international geological models show that the potential ore located around of eruption breccia. These factors clarify the model of ore forming in epithermal processes and will be guideline for future exploration drilling on silica sinter and around of eruption breccia pipe zones. During the detailed geological mapping was corrected the contact zones between the rock which composed the volcanic of Bajocian and Bathonian ages. Also was corrected the texture of rock consisting of the volcanic sediments of above-mentioned ages.

Summarize all the key points of the above, it can assumed that in the Gadir LSED area are main three fault types: 1. Gadir pre-mineralization faults; 2. Gadir mineralization bearing faults; 3. Gadir post-mineralization faults.

References

1. Babazade, V., Makhmoudov, A., Ramazanov, V. (1990). The Porphyry-Copper and Molybdenum deposits. Baku (in Russian).
2. Gadimov, Sh., Valiyev, A., Cafarov, Z., Ibrahimov, C., Bayramov, A., Mammadov, S. (2014). AIMC Gedabek Exploration Group About the results and future planning of the perspective areas (Au, Ag, Cu, Mo, Zn) of Gedabek Ore District, Gedabek, Azerbaijan. Report.

3. Agakishiyev, A., Chalabi, H., Isazadeh, A., Gadimov, Sh., Akbarov, M., Alasgarov, R. (2004). Report on work results on gold-bearing assessment of Gedabek copper-pyrite deposit for the period of 1992-2002 years. Baku.
4. White Noel, C., Hedenquist Jeffrey, W. (1995). Epithermal gold deposits: styles, characteristics and exploration, SEG Newsletter. No. 23, p.9-13.
5. Simmons, S., White, N., John, D. (2005). Geological characteristics of epithermal precious and base metal deposits. Society of Economic Geologists, Inc. Economic Geology 100th anniversary volume, p.485-522.
6. Gedabek Exploration Group (GEG). (2015). "Report on exploration and planning of the Gadir low sulfidation epithermal deposit project. Gedabek, Azerbaijan". Gedabek.
7. Guseynov, G., Valiyev, A., Mammadov, S., Bayramov, A. (2014). Mineralization of the Gedabek gold-copper deposit, (Lesser Caucasus). 8th International Symposium on Eastern Mediterranean Geology. Mugla, Turkey, October 13-17, 116 p.
8. Pierre, H. (2013). The Gedabek quartz-adularia-pyrite altered, Cu-Au-Ag epithermal deposit, Western Azerbaijan, Lesser-Caucasus: Geology, alteration, mineralization, fluid evolution and genetic model. University of Geneva, Switzerland, 37 p.

Received: 01.01.2023 Accepted: 14.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/21/42-46

Təhminə Quluzadə
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
guluzada.tahmina.2101@atmu.edu.az

AZƏRBAYCANDA MÜALİCƏ TURİZMİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Azərbaycanda bir çox yerli və xarici turistlər müalicə məqsədi ilə ölkəyə gəlirlər. Ölkəmizdə müalicə, spa və sair xidmətlər təqdim edən çoxlu sayda sanatoriya, klinikalar, təbabət mərkəzləri mövcuddur. Bu məqalə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında müalicə-sağlamlıq turizminin rolunu araşdırmaq məqsədi daşıyır. Məqalədə müalicə turizminin ölkə daxilində əhəmiyyəti, ölkəmizə müalicə məqsədilə səfər edən turistlərin dinamikası əks olunmuşdur. Bununla yanaşı, məqalədə 2018-2021-ci illər üzrə ölkəmizə ən çox səfər edən ölkələrin statistik göstəriciləri və 2021-ci il üzrə edilən səfərlərin məqsədlər üzrə bölgüsü də təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *müalicə sağlamlıq turizmi, sanatoriya, kurort, turist, Naftalan nefti*

Tahmina Guluzade
Azerbaijan Tourism and Management University
master student
guluzada.tahmina.2101@atmu.edu.az

Current situation of medical tourism in Azerbaijan

Abstract

Many local and foreign tourists come to Azerbaijan for treatment. There are a large number of sanatoriums, clinics, medical centers providing treatment, spa and other services in our country. This article aims to investigate the role of health tourism in the socio-economic development of Azerbaijan. The importance of medical tourism within the country and the dynamics of tourists visiting our country for medical purposes are reflected in the article. In addition, the article also analyzed the statistical indicators of the countries that visited our country the most in 2018-2021 and the distribution of the visits made in 2021 by purpose.

Keywords: *medical health tourism, sanatorium, resort, tourist, Naphthalene oil*

Giriş

Ölkə iqtisadiyyatına gəlir gətirən fəaliyyətlər, bu fəaliyyətlərin müəyyən səviyyədə saxlanılması və əldə edilən gəlirdən səmərəli şəkildə istifadə edilməsi çox vacibdir. Ölkə iqtisadiyyatında turizm fəaliyyəti ciddi rol oynayan mühüm bir sektordur. Bu gün turizm dünyada ən sürətlə inkişaf edən xidmət sektorudur və eyni zamanda digər sektorlar üçün hərəkətverici qüvvədir. Turizmin inkişafı bir çox cəhətdən ölkə iqtisadiyyatına müsbət töhfə verdiyi üçün bu sektorun dəstəklənməsi olduqca vacibdir. Müalicə turizminin, ölkə iqtisadiyyatı baxımından vətəndaşların rifahı və gəlirlərin artırılmasında, beynəlxalq istehsalın artırılmasına təkan verməsi ilə yanaşı, yerli resurslardan səmərəli istifadə edərək məhsullar inkişaf etdirmək, iqtisadiyyatı müxtəlif perspektivlərdən təsir etmək kimi bir çox mühüm funksiyalarının olduğu müşahidə edilmişdir.

Müalicə turizmi təkcə iqtisadi aspekti olan bir sektor deyil, eyni zamanda bütün dünyada bir çox insana təsir edən universal, dinamik, sosial hadisədir. O, həm də mədəni cəmiyyətlərdən olan insanları bir araya gətirdiyi üçün beynəlxalq sülhə xidmət edir. Bundan əlavə, ətraf mühit, təbii sərvətlər, ənənəvi və mədəni dəyərlərə təsir edir. Turizmin müsbət və mənfi təsirlərinə görə dövlət, turizm siyasəti ilə turizmə müdaxilə edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün turizmin daha geniş mənası var. Turizm ölkənin milli gəlirinə, inkişafına və maliyyə sabitliyinə təsir edən amildir (Crooks, Kingsbury, Snyder,

Johnston, 2010: 10). Turizm həm də insanların məşğulluğu deməkdir. Bu sektorun inkişafı, işsizlik səviyyəsinin azaldılmasında, ölkə rifahının yaxşılaşmasında, eləcə də reklam mühitində mühüm rol oynamaqla, ölkənin xaricdə imicini formalaşdırır. Yuxarıdakı məlumatlar əsasında ölkə daxilində turizmin əhəmiyyətini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- Milli gəlir üzrə səmərəli fəaliyyət sahəsi olması;
- Valyuta gəlirlərinin artırılması;
- İqtisadi sahələrdən biri olan xidmət sektorunun inkişaf etdirilməsi;
- İqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına təsir göstərmək;
- Regionların iqtisadi inkişafı üçün şəraitin yaradılması;
- İş imkanlarının yaradılması

Müalicə-sağlamlıq turizmin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti, ölkənin dinamik inkişafında və iqtisadiyyatında roludur (Bilalov, Gülalıyev, 2015: 45). Müalicə turizmin iqtisadi rolu ölkəyə mənfəət, gəlir gətirməsi adambaşına düşən milli gəliri artırması, regionların inkişafında rol oynaması, sosial rolu isə yeni iş yerlərinin yaradılması, məşğulluğun təmin edilməsidir.

Ölkəmizdə müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafı üçün təbii ehtiyatlar baxımından zəngin potensiala malikdir. Naftalanın müalicəvi nefti, Naxçıvanın duz mağaraları, Abşeron göllərinin müalicəvi palçıq və suları, Lənkəranın, Gədəbəyin mineral suları, Masallının İsti suyu və ən önəmlisi də işğaldan azad etdiyimiz ərazilərin təbii imkanları.

Azərbaycanda müalicə turizmi əsasən kurort-sanatoriya xidmətləri üzrə ixtisaslaşmışdır. Buna görə də ölkəmizə gələn turistlər bu sahədə ixtisaslaşan müəssisələrə səfər edirlər. Ölkəmizə gələn xarici vətəndaşlar daha çox Naftalan neftinin müalicəvi xüsusiyyətlərindən faydalanmağa üstünlük verirlər (Əlirzayev, Aslanova, 2006: 30).

Azərbaycana gələn xarici turistlərin və xaricə gedən Azərbaycan vətəndaşlarnın sayının dəyişmə dinamikası azalan və artan templə qeyri-stabil meyillərlə dəyişir. Dəyişmə qrafiki aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur.

Cədvəl 1. Azərbaycana müalicə-sağlamlıq məqsədilə gələnlərin dinamikası (min nəfər)

İllər	2018	2019	2020	2021
Azərbaycana gələn əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı-cəmi	**2849,6**	**3170,4**	**795,7**	**791,8**
Turizm məqsədilə	2605,3	2863,5	519,4	461,7
Sağlamlıq turizmi	63,1	63,9	10,4	8,3
Xaricə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı	**4908,1**	**5567,70**	**1164,6**	**974,50**
Turizm məqsədilə	4096,70	4347,30	746,60	557,90
Sağlamlıq turizmi	288,60	268,80	42,90	31,20

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2022

İllər üzrə ölkəmizə gələn turistlərin və xaricə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayına nəzər yetirdikdə müəyyən azalmaların olduğu müşahidə edilir. 2020-ci ildə Covid-19 pandemiyasının baş verməsi turizm sektoruna ciddi şəkildə təsir etmişdir. Belə ki, 2019-cu ildə ölkəmizə gələn əcnəbi vətəndaşların sayı 3 milyon 170 min nəfər olduğu halda, 2020-ci ildə 795 min 700 nəfərə düşmüşdür. 2019-cu ildə ölkəyə 63 min 900 nəfər sağlamlıq məqsədilə gəlmişdir. 2020-ci ildə bu say 10 min 400 nəfər, 2021-ci ildə isə 8 min 300 nəfər olmuşdur. Koronovirus pandemiyası ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilən qapanmalar səbəbindən turist səfərlərinin sayında ciddi şəkildə azalmalar baş vermişdir (4).

2019-cu ildə xaricə gedən vətəndaşlarımızın sayı 5 milyon 568 min nəfər olmuşdur. 2020-ci ildə bu say 1 milyon 165 min nəfər, 2021-ci ildə isə 975 min nəfər olmuşdur. Sağlamlıq məqsədilə xaricə gedənlərin sayı 2019-cu ildə 269 min nəfər, 2020 və 2021-ci illərdə isə uyğun olaraq, 43 min və 31 min nəfər olmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022: 100).

Qrafik 1. Azərbaycana ən çox səyahət edən xarici turistin gəldiyi 5 ölkə, 2019-2021

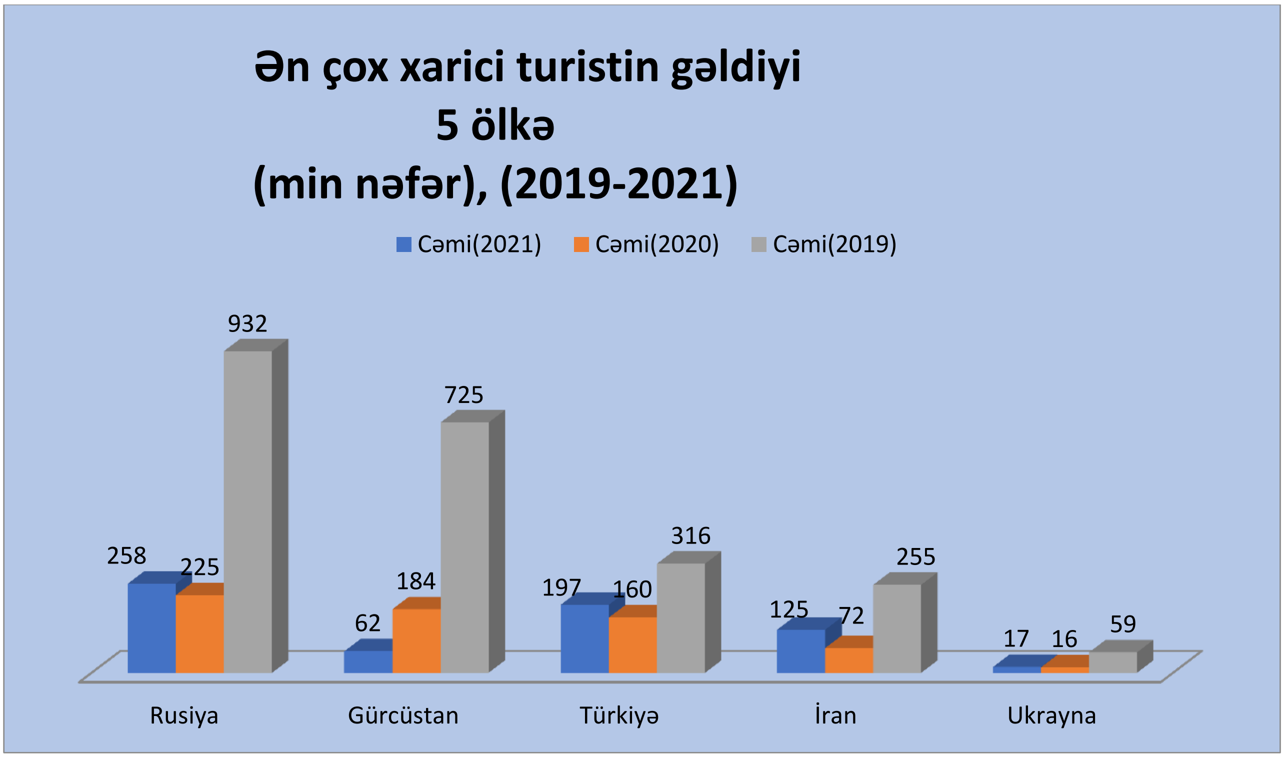

Mənbə: Qrafik statistik göstəricilər əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

2021-ci ildə ölkəmizə gələn xarici turistlərin 84%-i 5 ölkənin – Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə, İran və Ukraynanın payına düşür. 2020-ci ilin göstəricilərinə nəzər saldıqda, Gürcüstan istisna olmaqla, digər 4 ölkənin gəlmə sayında artım müşahidə olunur. 2020-ci ildə Rusiya (258.3 min) gəlmə sayında liderliyini qorusa da, Gürcüstan (62.6 min) 4-cü pilləyə qədər geriləmişdir. Türkiyə (197.9 min) və İran (125.3min) müvafiq olaraq 2 və 3-cü pillədə qərarlaşmışdır. Yuxarıda qeyd olunan ölkələr içərisində artım tempinin yüksəkliyinə görə İran fərqlənir. Belə ki, gələnlərin sayı 2020/2021-ci illə müqayisədə 72% artsa da, 2019/2021-ci ildəki göstəricilərdən 51% geridə qalmışdır. Müvafiq olaraq, Rusiya, Türkiyə və Ukraynadan gələnlərin sayında 2020/2021-ci illə müqayisədə uyğun olaraq 15%, 23% və 3% artım, 2019/2021-ci illə müqayisədə isə 72%, 38% və 71% azalma müşahidə olunmuşdur (Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi, 2021: 7).

Qrafik 2. Səfərlərin məqsədi, 2021

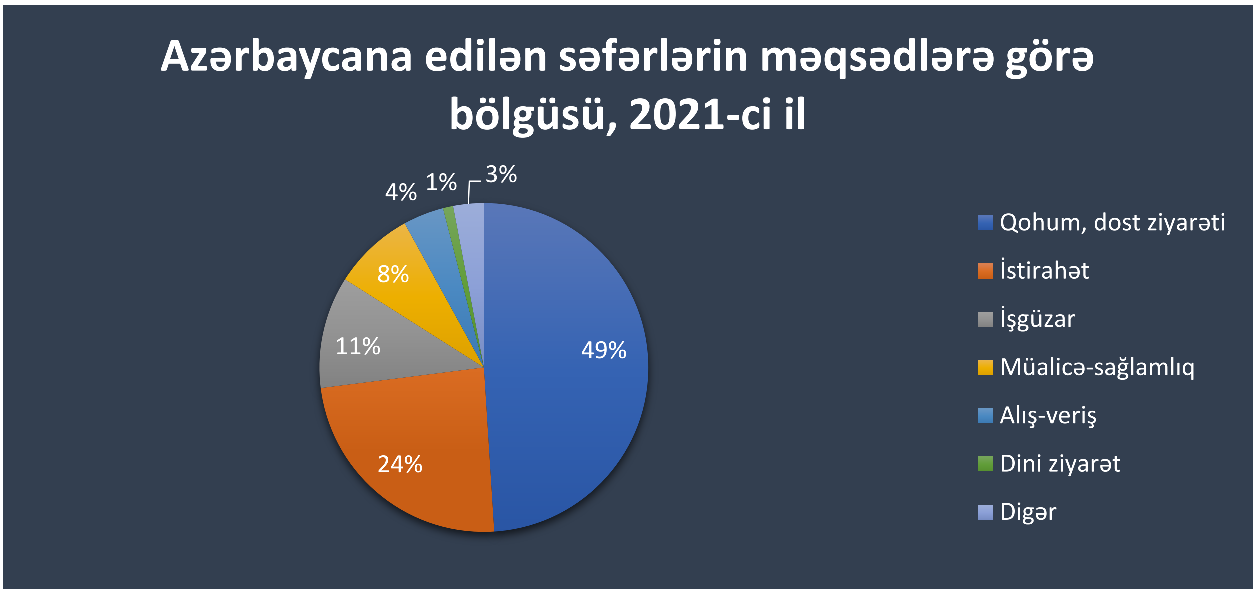

Mənbə: Qrafik statistik göstəricilər əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə ölkədaxili səyahət etmiş yerli turistlərin sayı 2020-ci illə müqayisədə 167% artaraq 3.4 milyona çatmışdır. Ölkədaxili həyata keçirilən səyahətlərin sayı isə 2020-ci illə müqayisədə 152% artmışdır. Turistlərin məqsədə görə bölgüsü 2020-ci illə oxşarlıq təşkil edir. Belə ki, Qrafik 2.2-də qeyd edildiyi kimi, yerli turistlərin əsas hissəsi dost-qohum məqsədilə etdiyi ölkədaxili səfərlər həaya keçirmişdir(49%). Daha sonra 24% turist istirahət, 11% işgüzar, 8% müalicə-sağlamlıq və yerdə qalan 8% isə alış-veriş, dini və digər məqsədlərlə ölkədaxili səyahətlər həyata keçirilmişdir.

Ölkəmizə müalicə-sağlamlıq məqsədilə gələnlər daha çox Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna, Türkiyə, Özbəkistan, Belarus, İran vətəndaşları üstünlük təşkil edir. Bu da həmin ölkə vətəndaşlarının Azərbaycanın müalicə-sağlamlıq turizmi haqqında daha çox informasiyaya sahib olmaları ilə əlaqədardır. Bundan başqa burada ənənəvi sanatoriya xidmətlərinə üstünlük verməlari də əsas rol oynayır (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi, 2021: 88).

Qrafik 3. Səyahətlərin şəhərlər üzrə bölgüsü, 2021

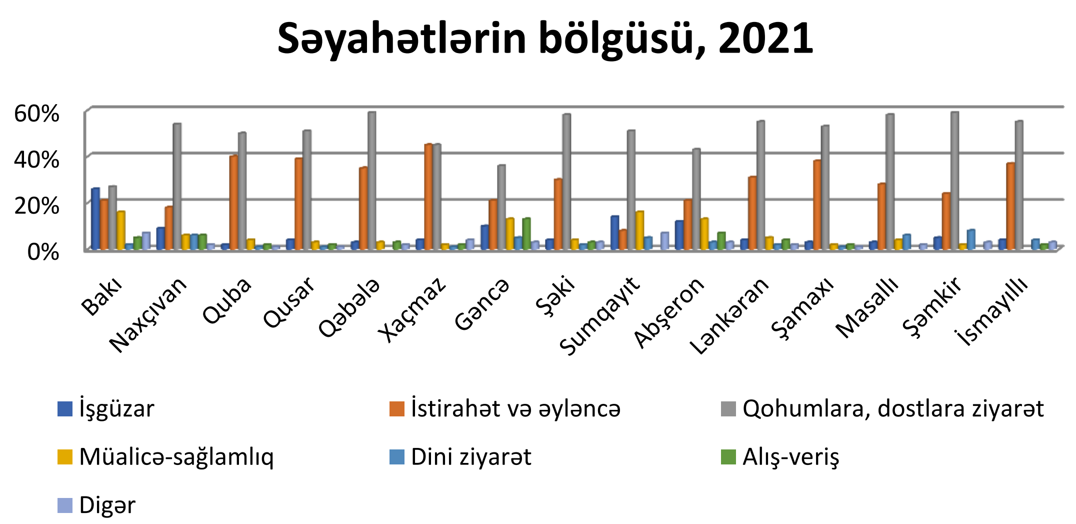

Mənbə: Qrafik statistik göstəricilər əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 3-dən göründüyü kimi, səyahətlərin məqsədlərə görə bölgüsündə Bakı, Gəncə, Xaçmaz və Abşeron istisna olmaqla, səyahətlərin təqribən yarıdan çoxu dost-qohum ziyarəti məqsədilə edilmişdir. Müalicə-sağlamlıq xidmətləri məqsədilə Bakı(16%) və Sumqayıt (16%) şəhərlərinə səyahətlər həyata keçirilmişdir.

MDB ölkələrindən gələn turistlər daha çox Naftalanda yerləşən sanatoriyalara üstünlük verirlər. Naftalan şəhərində yüksək, orta və aşağı kateqoriyalı müalicə-sağlamlıq müəssisələrinin olması turistlərin seçim şansını artırır.

Respublikamızda müalicə turizminin inkişafına mane olan səbəblər: texnologiyanın bahalı olması, səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksək olmaması, qiymətlərin isə göstərilən xidmətə nisbətən baha olması, xaricdə təhsil almış mütəxəssislərin paytaxtda cəmləşməsi, nəqliyyat vasitələrində olan problemlər və s. (Guseyn, 2017: 37-38).

2020-ci ildə şanlı ordumuzun Böyük Qələbəsi sayəsində düşməndən azad edilmiş torpaqlarımızda, qarşıdakı dövrlərdə iqtisadiyyatın və turizmin inkişaf etdiriləcəyi şübhə doğrultmur. Çünki həmin ərazilərdə turizm potensialı kifayət qədər yüksəkdir. Hazırda işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda yenidənqurma işləri həyata keçirlir. Şübhəsiz, yeni iqtisadi rayonlarda inkişaf daha məhsuldar və dinamik olacaqdır.

Nəticə

Öz potensialını maksimum dərəcədə istifadə etməyə çalışan Azərbaycan, müalicə turizminin inkişafında bir sıra tədbirlər həyata keçirir və bu sahədəki fəaliyyətlərini daha da artırmaq üçün çalışır. Müalicə sağlamlıq turizmi bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da getdikcə inkişaf etməkdə olan sektora çevrilmişdir. Zaman keçdikcə daha çox insan turizmin bu növündən faydalanır. Bu sektorun daha da inkişaf etməsi dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığı tələb edir. Gələcək inkişaflar Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük töhfə verə bilər. Ölkənin sahib olduğu potensialın səmərəli şəkildə istifadə olunması nəticəsində müalicə sağlamlıq turizmi aparıcı sektorlardan biri olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Crooks, V., Kingsbury, P., Snyder, J., Johnston, R. (2010). What is know about the patient’s experience of medical tourism? A scoping review; BMC Health Services Research, 266 p.
2. Bilalov, B., Gülalıyev, Ç. (2015). Turizmin əsasları. Bakı: QHT , 496 s.
3. Əlirzayev, Ə., Aslanova, S. (2006). Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı: Adiloğlu, 164 s.
4. https://www.stat.gov.az/source/healthcare/
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). Azərbaycanda Turizm, 100 s.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi. (2021). İllik Turzim Statistikası, 28 s.
7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. (2021). Azərbaycanda sağlamlıq turizmi - cari vəziyyət və inkişaf perspektivləri, 184 s.
8. Guseyn, A. (2017). Vliyaniye lechebnogo turizma na ekonomiku Azerbaydzhana. Servis v Rossii i za rubezhom, T.11, № 6 (076), 202 s.

Göndərilib: 29.01.2023 Qəbul edilib: 11.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/21/47-50

Ayxan Zeynalov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ayxan.zeynalov.00@mail.ru

MİLLİ İQTİSADİYYATIN FORMALAŞMASINDA XARİCİ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Müasir dövrdə yalnız daxili imkanlarla iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkünsüzdür. Ölkəyə xarici investisiyanın cəlb edilməsi iqtisadiyyatın inkişafında çox vacibdir. Son illərin təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycanda neft gəlirlərinin artması qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi sahəsində uzunmüddətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır. Qeyri-neft sahəsində investisiya qoyuluşlarının həcmi artaraq iqtisadiyyatın canlanmasına səbəb olmuşdur. Uğurla həyata keçirilən genişmiqyaslı sosial-iqtisadi islahatlar nəticəsində milli iqtisadiyyatımızda olduqca mühüm dəyişiklər baş vermişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində investisyaların cəlb edilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması vacib amillərdən biridir. Deməli, Azərbaycanda investisiya cəlb edilməsi üzrə müəyyən bir modelin formalaşdırılması və xarici investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətlərinin müəyənləşdirilməsi aktual məsələyə çevrilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan iqtisadiyyatı, xarici investisiya, prioritet istiqamətlər, sahibkarlıq, iqtisadiyyat, vergi siyasəti, rüsum, gömrük*

Aykhan Zeynalov
Baku State University
master student
ayxan.zeynalov.00@mail.ru

Priority directions of foreign investments in the formation of the national economy

Abstract

In modern times, it is impossible to achieve economic development only with domestic opportunities. Attracting foreign investment to the country is very important in the development of the economy. The experience of recent years shows that the increase in oil revenues in Azerbaijan has created conditions for the implementation of long-term measures in the field of development of non-oil fields. The volume of investments in the non-oil sector has increased and led to the revival of the economy. As a result of successfully implemented large-scale socio-economic reforms, significant changes have taken place in our national economy.

Attraction of investments and their effective use is one of the important factors in the development of the country's economy. So, the formation of a certain model of attracting investment in Azerbaijan and the definition of priority directions of foreign investment has become an urgent issue.

Keywords: *economy of Azerbaijan, foreign investment, priority directions, entrepreneurship, economy, tax policy, duty, customs*

Giriş

Hər bir ölkədə investisiya siyasətini, onun prioritet istiqamətlərini, o cümlədən regionların investisiya təminatını dövlət müəyyənləşdirir və stimullaşdırır. Bütün iqtisadi münasibətlər tənzimləndiyi kimi investisiya fəaliyyəti də tənzimlənir. Bir çox hallarda xarici investisiyanın cəlb edilməsi investisiya qoyuluşlarının maliyyə mənbələrinin artmasına səbəb olur. Bununla yanaşı xarici investisiya axınları həm də yeni texnologiyanın, idarəetmə metodlarının, istehsalın təşkili sahəsində yeni biliklərin ölkəyə cəlb edilməsi üsulu kimi çıxış edir. Qeyd etməliyik ki, əlverişli

investisiya mühitinə dövlətin sahibkarlığı stimullaşdırılması siyasətinin stabil olması, güzəştli vergi rejiminin mövcudluğu, etibarlı operativ bank sistemi, informasiya texnologiyası və infrastruktur vasitələri ilə təminatlılıq dərəcəsi, süni yoxlama və müdaxilənin yoxluğu, göstərilməsi üçün firma şəbəkəsinin inkişaf faktorları, intelektual mülkiyyətin möhkəm müdafiə sistemi, təsərrüfat fəaliyyəti prosedurasının sadələşdirilməsi və yaradıcılıq azadlığı müsbət təsir göstərir (Əzizova, 2012: 19).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici investisiyaların cəlb olunması, ilk növbədə dünya bazarında Azərbaycan müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, ixracın quruluşunun təkmilləşdirilməsi, idxalın quruluşuna daha çevik yanaşması və bu istiqamətdə dövlət tərəfindən mühüm tədbirlərin həyata keçirilmə zəruriliyi müəyyən edilir. Çünki məhz dövlətin yeritdiyi iqtisadi siyasət iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rolu olan investisiya qoyuluşlarının başlıca prioritet istiqamətlərini müəyyən edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyanın cəlb olunması 20 sentyabr 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" adlanan ARDNŞ ilə bir sıra xarici ölkələrin neft kompaniyaları arasında bağlanmış müqavilələrdən sonra başlamış və bu proses getdikcə geniş vüsət almışdır. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən daxili və xarici siyasətin nəticəsində bərqərar olmuş sabitlik xarici sərmayədarların respublikamıza marağını getdikcə artırmışdır. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyata xarici sərmayələrin cəlb olunması bir tərəfdən xarici iqtisadi siyasətin yenidən qurulmasının və eləcə də ölkədə gedən bütöv bir iqtisadi sistemin – radikal iqtisadi islahatların, struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinin başlıca istiqamətlərini təşkil edir.

Xarici investisiya fəaliyyətini həyata keçirmək istəyən şirkət müxtəlif məhdudiyyətlərlə qarşılaşa bilər. Ən geniş yayılmış məhdudiyyət ölkəyə gətirilən bəzi əmtələrə (texnologiya və s.) qoyulan vergi və rüsumlardır. Ona görə də belə məhdudiyyətlərin təsirinin yüngülləşdirilməsi məqsədi ilə müvafiq beynəlxalq təşkilatlar mütamadi olaraq, yaranmış şəraitə adekvat tənzimləyici tədbirlər hazırlayırlar. Məs., müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında gömrük orqanlarının fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, prosedurlarının daha da sadələşdirilməsi və şəffaflaşdırılması məqsədilə Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı ilə birgə proqram həyata keçirilməkdədir. Eyni zamanda daxili bazarda təkmil rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi, təbii inhisarçıların tariflərinin, habelə dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən qiymətlərin müntəzəm şəkildə tənzimlənməsi məqsədilə ölkə Prezidentinin qərarına əsasən və Nazirlər Kabinetinin 31 yanvar 2002-cil tarixli qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasının Tarif Şurası" yaradılmışdır (İsayev, 2011: 64).

Milli iqtisadiyyata investisiyaların cəlb olunması üçün xarici şirkətlər və beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli və davamlı investisiya əməkdaşlığı üçün lazım olan hüquqi, institutsional və iqtisadi mühitin formalaşdırılması hər bir hökümətin qarşısında duran həlli vacib məsələlərindən hesab olunur. Bu məqsədlə dövlət müvafiq hüquqi və normativ baza formalaşdırır, institutlar yaradır və rəqabətli biznes mühitinə dəstək verir. Azərbaycan Respublikasında xarici investorlara verilən dövlət təminatları ilk növbədə milli qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu məqsədlə hələ 15 yanvar 1992-ci ildə "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" və 13 yanvar 1995-ci ildə "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunları qəbul olunmuşdur (Namazova, 2014: 158). Lakin, Azərbaycan Respublikasında xarici investorlara verilən təminatlar milli qanunvericiliklə yanaşı ölkəmizin ratifikasiya etdiyi çoxtərəfli müqavilələrlə də tənzimlənir. Xarici dövlətlərlə imzalanmış qarşılıqlı müdafiə və təşviqə dair ikitərəfli sazişlər də xarici investorların əlavə müdafiəsi xarakteri daşıyır. Hazırda Azərbaycan Respublikası ilə dünyanın müxtəlif ölkələri arasında 30-dək bu tip müqavilələr imzalanmışdır, Azərbaycan Respublikası höküməti ilə dünyanın 53 ölkəsinin hökümətləri arasında müştərək və ya hökümətlərarası dövlət komissiyası yaradılmışdır. MDB dövlətləri çərçivəsində hətta ikitərəfli müqavilələrdən savayı kapital qoyuluşlarının qarşılıqlı müdafisəi və stimullaşdırılmasına dair 2 çoxtərəli konvesiya da imzalanmışdır. Bu sənədlərə 24 dekabr 1993-cü ildən qüvvədə olan investisiya sahəsində əməkdaşlığa dair sazişi və 28 mart 1997-ci ildə imzalanmış investorların müdafiəsi barədə konvensiyanı aid etmək olar (Zeynalov, 2012: 48).

Xarici investisiya qoyuluşlarının cəlb olunması üzrə dövlətin yerinə yetirdiyi tədbirlər ilkin olaraq əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılmasına, innovasiya potensialının artırılmasına və investisiya risklərinin minimuma endirilməsinə istiqamətləndirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qlobal miqyasda əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər reallaşdırılmalıdır:

- investisiya qoyuluşları üçün əlverişli institusional mühitin formalaşdırılması;
- investisiya fəaliyyəti üçün yüksək tələblərə cavab verən infrastrukturun formalaşdırılması;
- xarici investisiya qoyuluşlarının vergi stimullaşdırılması sisteminin mexanizminin formalaşdırılması;
- xarici investisiya qoyuluşlarının cəlb olunması və dəstəklənməsinin maliyyə mexanizminin formalaşdırılması;
- investisiya fəaliyyəti əsasında istehsal edilmiş məhsula tələbin artırılması;
- xarici sərmayə əsasında fəaliyyət göstərən müəssisənin təchizatçılarla təmin olunması;
- xarici investisiya qoyuluşları üçün cəlbedici tarif şərtlərinin formalaşdırılması;
- investisiya layihələrinin ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi.

Cənab Prezident İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş "Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi" xarici investisiya qoyuluşlarının da cəlb edilməsinin prioritet qəbul edilmişdir. 2025-ci ilədək olan uzunmüddətli baxışda investisiya mühitinin hüquqi tənzimlənməsi məsələsinə geniş yer verilmiş, bu sferada mövcud olan əngəllərin aradan qaldırılması əhəmiyyətlitədbirlər görüləcəkdir. Belə ki, ölkəmizdə yüksək texnologiyalara, bazarlara və maliyyə resurslarına bərabərhüquqlu çıxış imkanlarını təmin edən rəqabətqabiliyyətli mühiti formalaşdırılacaqdır (5).

Azərbaycan Respublikasının regional qovşaq kimi mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üçün infrastruktur sahələrinə irihəcmli investisiya qoyuluşlarının cəlb edilməsi davam etdiriləcəkdir. 2025-ci ildə ölkə iqtisadiyyatı dəmir yollarının Gürcüstan, Türkiyə və İranın dəmiryol şəbəkəsi vasitəsi ilə Bakı-Tbilisi-Qars və Astara-Astara dəmiryol layihələri vasitəsi ilə birləşdirilməsindən, eləcə də Xəzər dənizi hövzəsində Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının tikilməsindən faydalanacaqdır (Əhmədov, Hüseyn, 2011: 123). Ölkəmizin şaxələndirilmiş nəqliyyat potensialı ölkədən ixracatın artırılması üçün şərait yaradacaq, ümumilikdə isə iqtisadi xərclərə qənaət olunmasına şərait yaradacaqdır. Bununla yanaşı, inkişaf etdirilmiş nəqliyyat infrastrukturu ölkənin bütün regionlarının daha yaxşı inteqrasiyasına zəmin formalaşdırmaqla, bölgələrdə biznesin inkişaf etməsinə, xarici investisiyaların cəlb olunmasına əlavə imkanlar açacaqdır.

Ticarət əlaqələrinin asanlaşdırılması və keyfiyyətin dəqiq dəyərləndirilməsi üçün yerli müəssisələrdə qlobal standartlar və sertifikatlar tətbiq olunacaqdır. 2025-ci ilədək qlobal standartlara uyğunlaşma Azərbaycandan ixrac olunan malları rəqabət qabiliyyətli hala gətirəcəkdir. Beynəlxalq sertifikatlardan daha çox istifadə etmək etibarlı keyfiyyət ölçüsü formalaşdıraraq yerli istehlak səviyyəsini artıracaqdır. Azərbaycan Respubliasına coğrafi nöqteyi-nəzərdən ən yaxın iki regional bazarda - Avrasiya İttifaqı və Avropa İttifaqında ÜTT qaydaları əsas qəbul edildiyindən, ölkəmizdə də bu qaydalara müvafiq əmtəə və xidmətlərlə qeyri-neft ixracatının həcmi yüksəldiləcəkdir. Yerli müəssisələr öz əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətini artırmaqla yerli istehlakçıların davamlı olaraq yüksələn keyfiyyət tələbatına cavab verəcəkdir. Bunun nəticəsində "Made in Azerbaijan" brendi qlobal bazarlarda keyfiyyət göstəricisinə çevriləcəkdir. "Made in Azerbaijan" brendinin dünyada tanıdılması yönündə yerinə yetiriləcək işlərin effektivliyini yüksəltmək məqsədi ilə ölkədə istehsal edilən məhsulların və bu məhsulların istehsalçıları haqqında informasiyaları özündə birləşdirən internet portalı formalaşdırılacaqdır. Həmin internet portalında informasiyaların üç dildə yerləşdirilməsi istifadəçi əhatəsini artırmaqla, yerli məhsulların tanıdılması nöqteyindən daha da səmərəli olacaqdır. Bunun nəticəsində, istehsalçı-istehlakçı arasında münasibətlər asanlaşacaq, rəqabətədavamlı milli məhsulların ixracatının həcmini yüksəldəcəkdir.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet kimi qəbul olunmuşdur. 2012-ci ildə qoyulmuş investisiyaların 11,7 milyard manatı, yəni bütün investisiyaların 76 faizi məhz bu istiqamətdə istifadə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının investisiya siyasəti ölkədə bütün təsərrüfat subyektlərinə əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində məqsədyönlü kompleks tədbirlərdən ibarətdir. Bu tədbirlər iqtisadiyyatın çoxşaxəli və hərtərəfli inkişafına, investisiya aktivliyinin və istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına, eləcə də sosial məsələlərin həllinə yönəlmişdir (7). Belə siyasi kursun əsas məqsədi

Azərbaycanın rəqabətədavamlı iqtisadiyyatının inkişafını, müvafiq strateji planının həyata keçirilməsini, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çıxarılmasını və dayanıqlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, emal sənayesinin dominantlığına nail olunması, yeni emal və istehsal müəssisələrinin işə salınması həm respublikanın daxili tələbatlarını maksimum ödəməyə, həm də ixrac potensialını yaratmağa xidmət edir. Bu səviyyə isə öz növbəsində qeyri-neft sektorunda hərtərəfli inkişafa və mövcud potensialın dövriyyəyə cəlb edilməsi üçün, o cümlədən texniki və texnoloji biliklərə yüksək tələbi yaratmaqla elm və təhsilin inkişafı üçün geniş imkanlar açır (Əliyev, 2008: 49).

İnvestisiya əməkdaşlığının yaradılmasında “yeni investisiya formalarına” xüsusi fikir verilməlidir. Onlar praktiki olaraq texniki kömək şəklində kapitalın ixracı formasının bir növüdür. Belə formalara qarışıq sahibkarlıq, hər cür mümkün ola bilən texniki köməyin növləri kimi “xidmət” kontraktların bağlanması və s. aid etmək olar. Son nəticədə xarici kapital milli iqtisadiyyatın inkişafına, onun elmi-texniki səviyyəsinə təsir göstərməsinə baxmayaraq, “yeni investisiya formalarının” tətbiqinə qəbul edən ölkələr tərəfindən çox ehtiyatla yanaşılmalıdır. Çünki o, gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxara bilər (Bağırov, 2015: 159-163).

Azərbaycanda investisiya əməkdaşlığının potensial imkanlarının səmərəliliyi mütərəqqi forma olan lizinqdən istifadə edildikdə daha geniş açıla bilər. Son illərdə bu forma inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılmışdır. O, həmin ölkələrdə investisiya fəaliyyətinin əsas mexanizmlərindən birinə çevrilmişdir. “Yeni investisiya formalarının” dünyada tətbiqi təcrübəsinin çox cəhətliliyinin öyrənilməsi respublika iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya prosesini gücləndirəcəkdir.

Nəticə

Azərbaycanda xarici investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılması və formalaşmasında dövlətin rolu investisiya fəaliyyətinin həyata keçirlməsi üçün əlverişli imkan və münbit şəraitin təmin edilməsindən ibarətdir. İnvestisiya qoyuluşlarının reallaşması da öz növbəsində ümumilikdə dövlətin uğurlu iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsi hesab olunur. Bu səbəbdən də qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin iqtisadi, sosial və elmi-texniki inkişafına istiqamətləndirilmiş investisiya siyasəti hər bir zaman ölkənin əsas nəzər nöqtəsində saxlanılmalıdır.

Eyni zamanda ölkəmizin müasir investisiya siyasətinin əsas xüsusiyyəti iqtisadiyyatın neftdən asılılığının tamamilə azaldılması və neftdən gələn gəlirdən qeyri-neft sektoruna investisiya şəklində yönləndirilməsi yolu ilə bu sektorun yüksək inkişafına nail olmaqdan ibarətdir. Buna isə mövcud istehsal obyektlərinə innovasion investisiyalar yönəltməklə onların istehsal gücünü artırmaq və elmi texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadə etməklə yeni istehsal müəssisələri yaratmaqla nail olmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Əzizova, G. (2012). “Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti”. Bakı.
2. İsayev, S. (2011). “İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi”. Bakı.
3. Namazova, C. (2014). “İnvestisiyalar”. Bakı.
4. Zeynalov, V. (2012). “Azərbaycanda investisiya siyasəti”. Bakı.
5. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” 6 dekabr 2016-cı il.
6. Əhmədov, M., Hüseyn, A. (2011). Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı.
7. https://president.az/az/articles/view/16373
8. Əliyev, Q. (2008). “İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi”. Bakı.
9. Bağırov, F. (2015). “Xarici investisiyalardan səmərəli istifadənin prioritetləri” Azərbaycanın aqrar elmi jurnalı, №3 (238). Bakı.

Göndərilib: 22.01.2023 Qəbul edilib: 12.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/21/51-56

Ruzanə Süleymanova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ruzanesuleymanova@gmail.com
Məlaikə Xudaverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
melaikexudaverdiyeva1982@gmail.com

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ İNTERAKTİV TEXNOLOGİYALARIN ROLU

Xülasə

Məqalədə təhsilin keyfiyyətini artırılmasında interaktiv texnologiyalardan istifadə edilən bəzi məsələlərə toxunulur. Yeni şəraitdə təhsilə yeni yanaşmalar qarşıda duran problemlər və onların həlli yolları nəzərdən keçirilir. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün bir sıra əhəmiyyətli üsullardan danışılır. Şagirdlərə yanaşma tərzi müzakirə olunur. Təhsilin keyfiyyətinin artırılmasının əlverişli yollarından biri də müəllimin yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə etməsidir. İnteraktiv təlim dərsdə yaranan, meydana çıxan şagirdlər arası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəlim-şagird birliyini nəzərdə tutur. İnteraktiv metodlar isə təlim prosesində öyrənmə və anlaşmaya, bacarıq vəkeyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir. Tədrisdə yeni pedaqoji texnologiyaların işlənib hazırlanması və bu texnologiyaların tətbiqi əsas problemlərdən biridir. Dərsdə müasir təlim metodlarından istifadə bu gün müasir dərsin xarakterik xüsusiyyətləri hesab edilir.

Açar sözlər: *interaktiv texnologiyalar, təhsil texnologiyaları, konstruktiv təlim texnologiyası, təhsilin humanitarlaşdırılması, təhsildə yeniliklər*

Ruzane Suleymanova
Azerbaijan State Agrarian University
ruzanesuleymanova@gmail.com
Melaike Xudaverdiyeva
Azerbaijan State Agrarian University
melaikexudaverdiyeva1982@gmail.com

The role of Interactive Technologies in Enhancing the Quality of Education

Abstract

The article touches on some issues of using interactive technologies to improve the quality of education. In the new conditions, new approaches to education, the problems ahead and their solutions are considered. A number of important methods for improving the quality of education are discussed. One of the convenient ways to improve the quality of education is the teacher's use of new pedagogical technologies. Interactive training involves learning communication and cooperation between students, teacher – student unity, which occurs in class. Interactive methods are the methods, styles, works, approaches, tools that implement the students' acquisition of learning and understanding, skills and qualities in the training process. Development of new pedagogical technologies and application of these technologies in the teaching is one of the main problems. The use of modern teaching methods in the lesson is considered the characteristic features of the modern lesson today.

Keywords: *interactive technologies, educational technologies, constructive learning technology, humanization of education, innovations in education*

Giriş

Bu gün dünyada gedən qloballaşma həyatın bir çox sahələrinə öz təsirini göstərir. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, yeni pedaqoji texnologiyaları öyrənib onlardan səmərəli istifadə etmək başlıca vəzifə kimi qarşıda durur. Bu problemin həllini pedaqoq alimlər, əsasən, aşağıdakı istiqamətlərdə görürlər (Mehrabov, 2001).

- *təhsilin məzmununun kökündən dəyişdirilməsində;*
- *yeni pedaqoji texnologiyaların işlənib hazırlanmasında;*
- *təhsilin humanitarlaşdırılmasında;*
- *pedaqoji kadrların yenidən hazırlanmasında;*
- *təlim prosesinin fərdiləşdirilməsində və s.*

Təhsilin keyfiyyətinin artırılmasının əlverişli yollarından biri müəllimin yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə etməsindədir. Müəllim tədris prosesini elə təşkil etməlidir ki, şagird müstəqil fəaliyyət vərdişlərinə yiyələnsin, özünün bilik və bacariqlarını obyektiv qiymətləndirməyi öyrənsin, müəyyən məqsədlə qarşısına hər hansı məsələ qoyaraq onun həllini tapsın. Müəllim materialı dərindən bilməli, hər bir dərsə yaradıcı yanaşmalı, mütəmadi olaraq yeni texnoloji üsullar axtarmalı, şagirdin psixologiyasını öyrənməlidir.

Pedaqoji ədəbiyyatlarda təhsil texnologiyalarının təhlili göstərir ki, yeni pedaqoji texnologiyalar xarakterik əlamətlərə malikdir. Müəllimin bələdçiliyi ilə dərsdə problemi şagirdlərin özlərini nhəll etməsi pedaqoji texnologiyaların əsas ideyasını təşkil edir. Bələdçi-fasilitator tədqiqatların aparılması istiqamətində şagirdlərə şərait yaradır, istiqamət verir. Təlim prosesini əvvəlcədən layihələmdirir, təlim prosesində şagird şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi zamanı təlim məqsədlərini əsaslı şəkildə həyata keçirir.

Müəllim ümumi proqram üzrə dərsə hazırlığı yüksək səviyyədə olmalıdır. Məlum həqiqətdir ki, təhsilə hər dövrün özünə məxsus pedaqoji fikri olmuşdur. İndi təlim tərbiyyə prosesində şəxsiyyət anlamı daha demokratik şəkildə dərk edilir. Şagirdin subyekt olması müasir dövrün çox səslənən və bəzən mübahisələrə səbəb olan məsələlərindəndir.

Müasir pedaqoji texnologiyaların hamısının məzmununu, əsasən, interaktivliyinə görə fərqləndirmək olar. İnteraktivlik təlim prosesi müəllim və şagird arasında için gedişindən-mövzudan, şərhdən, dialoqdan, rollu oyundan, həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s-dən asılıdır. Yəni bu tərz əvvəldən planlaşdırılmır, işin – təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tətəfdən, interaktivlik şagirdlərin özləri arasındada ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən öyrənənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar, Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq bələdçi, fasilitator, məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirir: şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədənproblemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış istiqamətlərini hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə -öz aralarında tədqiqat aparır,diskussiya apararaq işləyirlər.

Hər bir şagirdin öz fikri, ideyası olur. Mübadilə nəticəsində fikirlər dəyişir, ideyalar təzələnir. Qrupdakı zəif şagirdlər də müzakirədə fəal iştiraka qoşulurlar; məsələlərin müzakirəsi və kollektiv müzakirənin gedişində bir-birini dinləməyə alışırlar, hər bir təlim tapşırığının həlli vasitəsilə onlar idraki axtarıcılıq taktikalarını təkmilləşdirir, təlimdə öz müvəffəqiyyət hər kəs özü qurur.

İnteraktiv təlim dərsdə yaranan,meydana çıxan şagirdlər arası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəlim-şagird birliyini nəzərdə tutur. İnteraktiv metodlar isə təlim prosesində öyrənmə və anlaşmaya, bacarıq vəkeyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir.

Əsasında öyrədən (təlimçi) deyil, öyrənən duran konstruktivizm nəzəriyyəsinə istinadən öyrənən cism və hadisələrlə bilavasitə əlaqədə olur və bunu nəticəsində onların əlamətlərini qavrayır, qarşıdakı problemi həll eddir (Kralin, 1998). O, fərdi şəkildə işləməyə və təşəbbüs nümayiş etdirməyə həvəsləndirilir, öyrənən əqli təhlilin məhsulu olan öyrənmə prosesində yeni bilikləri ilkin biliklərlə əlaqələndirərək ən yaxşı nəticəyə nail ola bilir. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri xüsusən qeyd edirlər ki, öyrənmə prosesinə mühit və öyrənənin fikir və munasibəti

təsir edir. Konstruktivist təlim insan beyni üzrə son zamanlar aparılan tədqiqat və öyrənmə prosesinin necə baş verməsi haqqında olan biliklər üzərində qurulmuşdur.

Şagirdlərin təliminin texnologiya ilə əlaqələndirilməsi 1999-cu ildə Şaron Adams və Meri Böms təeəfindən "Texnologiyalar üzrə yardım proqramı " çərçivəsində "Təhsilin İnkişafı üzrə Suasvest Labaratoriyası "–ndatexnologiyaların inteqrasiyasına əsaslanan bu nəzəriyyəyə istinad edərək şəxsiyyətyönümlü və konstruktivist siniflərin yaradılması ilə işlənib hazırlanmışdır. 2005-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Mədəd Azərbaycan Humanitar Təşkilatının (RELİEF) birgə layihəsi olan Müəllimlərin Peşəkarlıq Səviyyəsinin Təkmilləşdirilməsi təlimlərində respublika müəllimləri mərhələ-mərhələ Konstruktivlik, interaktiv təlimlərlə, müasir pedaqoji texnologiyalarla yaxından tanış edilirlər. Bu təlimlərin praktik əhəmiyyəti çox böyükdür.

Tədrisdə yeni pedaqoji texnologiyaların işlənib hazırlanması və bu texnologiyaların tətbiqi əsas problemlərdən biridir. Çünki dərsdə müasir təlim metodlarından istifadə bu gün müasir dərsin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Həyat məktəb, müəllim şagirdlər qarşısında yeni tələblər qoyduğuna görə bu məsələlərin üzərinə təkrar-təkrar qayıtmaq lazım gəlir. Müasir dərs elmi-texniki tərəqqinin tələblərini təmin edən, inkişaf etməkdə olan müstəqil dövlətimizdə cəmiyyətin məqsədlərinə cavab verən və psixoloji-pedaqoji elmlərin nailiyyətlərini nəzərə alan dərsdir. Müasir dərsdə qavranılmış biliklər, yeni biliklərin mənimsənilməsində bir komponent kimi həyata keçirilməli,dərsdə biliklə fəaliyyətin dialektik əlaqəsi və asılılığı, sualların obyektiv həqiqətdən doğması və düçündürücü olması, şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün fərqləndirici xüsusiyyətinin mütləq nəzərə alınması, şagirdlərin idrak fəaliyyətindəki əsas götürülməlidir.

Müasir dərs dedikdə, öyrətmə prosesində müəllimin göstərdiyi pedaqoji məharət, ustalıq nəzərdə tutulur. Müəllim sinifdə işgüzar şərait yaradıb şagirdlərin müstəqil mühakimələrinə geniş meydan açırsa, hər mövzunun xarakterinə uyğun priomlardan, çeviklik və interaktivliyin təmin edilməsindən, problemli təlimdən istifadə edirsə, deməli o, dərsi müasir tələblər əsasında qura bilir.

Müasir dərsdə uşaqlarda yaradıcı təxəyyülü inkişaf etdirməyə vvə idraki müstəqilliyə xidmət göstərən problemli suallara, düşündürücü məsələlərə xüsusi yer verilməlidir. Belə dərs şagirdlərdə müəyyən bacarıq və vərdişləri formalaşdırır. Müasir dərs müəllimin dərsə ciddi hazırlaşmasını tələb edir. Buna görə də müəllim hansı priomlardan necə və nə zaman istifadə edəcəyini qabaqcadan müəyyənləşdirməli, sinifdə deyəcəyi informasiyanın strukturunu qabaqcadan düşünməli, mövzuya dair yardımçı fakt və hadisələri əsas məsələnin həllinə yönəltməyi bacarmalı, elmi-texniki yeniliklərdən, düvrüün mühim ictimai-siyasi hadisələrindən baş açmalı, biliyini müntəzəm olaraq artirmalıdır. Müasir dərs uşaqların dünyagörüşünü inkişaf etdirməli, onların əqidəcə mətnləşməsinə şərait yaratmalı, dərsdə əyanilikdən və müxtəlif mənbələrdən alınmış əlavə məlumatlarla onların dərketmə qabiliyyətlərini artırmalıdır (Bayramov, 1990).

Təlimlə tərbiyyənin vəhdəti də müasir dərsin qarşısında qoyulmuş tələbdir. Dərs şagirdlərin mənəvi inkişafına, əxlaqca təkmilləşməsinə,vətənpərvərlik, insanpərvərlik, əməksevərlik ruhunda yetişməsinə xidmət göstərməlidir. Müasir dərs milli təhsilin yaradılmasına yönəlməlidir. Bunun əsasını diferensiallaşdırma, demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə,inteqrasiya, fərdiləşdirmə və s. Prinsiolər təşkil etməlidir (Əlizadə, 2005).

Məlumdur ki, ənənəvi dərsdə, əsasən, müəllim aparıcı mövqeyə malik olur, daha çox özü danışır, təhlili də, ümumiləşdirməni dəbir qayda olaraq özü aparır, şagirdlər isə bir çox hallarda passiv müşahidəçi kimi müəllimi dinləyir, onun dediklərini qəbul etməyə məcbur olurdu. Təlim prosesi bir növ avtoritar xarakter daşıyırdı. Müasir dərsin təşkilində isə sadalanan bütün bu nöqsanları interaktiv (fəal) təlim metodlarının tətbiqi vasitəsi ilə, fənlər üzrə kurikulumun əsas funksiyasını yerinə yetirməklə aradan qaldırmaq olar. Kurikulumun əsas funksiyaları-fənlər arasındakı əlaqə vvə ardıcıllığın təmin edilməsi, fənnin məzmununun cəmiyyətin tələbatına uyğun olaraq daim təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi, dərsdə təlim texnologiyalarının çevikliyi və interaktivvliyinin təmin olunması, nəticəyönümlü kurikulumların tətbiq edilməsi, təlim mühitinin təhsil fəaliyyətinin səmərəliliyinin, təlimi inkişaf etdirici və qabaqcıl xarakterini, bilik, bacarıq və vərdişlərin təhlil pillələri üzrə konsentrik prisip əsasında müəyyənləşdirilməsinin təmin edilməsidir (Kərimov, 2007).

Ənənəvi təlim sisteminin ən mürəkkəb problemlərindən biri istifadə olunan pedaqoji texnologiyaların konservatizmi, qeyri-çevik olmasıdır. Müasir informasiya-kommunikasiya dövründə elmin müxtəlif sahələrində toplanmış bilik kütləsi elə sürətlə artır ki, təlimin ənənəvi sxem və prinsiplərinə əsaslanaraq, onları həm öyrənənə çatdırmaq, həm də mənimsətmək əslində qeyri-mümkün işə çevrilir. Əgər əvvəllər bilikləri əldə etmək üçün şagirdi iki əsas bili mənbəyi (müəllim və dərslik) qane edirdisə, bu gün həmin mənbələr çoxsaylı məlumat mənbələri ilə müqayisədə uduzur. Bu səbəbdən müsir təlimin başlıca vəzifələrindən biri öyrənməyi öyrətməkdir, yəni şagirdləri bilikləri müstəqil əldə etməyə yiyələndirməkdir. Yalnız təlim metodlarının keyfiyyətcə dəyişdirilməsi,onların şəxsiyyətə, onun tələbatlarına yönəldilməsi, bilikləri mənimsəmə zamanı yaradıcı təfəkkürdən fəal istifadə edilməsi şəraitində təlim böyük səmərə verə bilər. Eyni zamanda şəxsiyyətyönümlü belə tədris prosesi inkişaf proseslərinin keyfiyyətinə də təsir edəcək: idraki və sosial fəallığı artırmaqla, şəxsiyyətin dəyərlərini və vərdişlərini formalaşdıracaq. Bu tələblərin nəzərə alınması məhz məhsuldar , yaradıcı təfəkkürü və yeni biliklərə müstəqil yiyələnmə üsullarını özündə birləşdirən fəal (interaktiv) təlim texnologiyalarına üstünlük verməyi təmamilə zəruri edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, fəal (interaktiv) təlim metodu dərsin keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə güclü vasitə ola bilər. Bu metod şagirdlər üçün dərsi çox maraqlı və cəlbedici edir. Fəal (interaktiv) təlim həm məzmunun öyrəmilməsinin, həm də tətbiqinin səmərəliliyini artırır və çagirdlərin dərketmə fəaliyyətini daha da fəallaşdırır. Azərbaycanda müasir təlim metodlarının tətbiqi layihəsi artıq həyata keçirilir. Son illərdə respublikamızda fəal dərslərin hazırlanması, planlaşdırılması və onların həyata keçirilməsi üçün vacib olan ilkin təcrübə toplanmış, müəllimlərdə əsas bilik, bacvarıq və vərdişlər formalaşmışdır. Keçirilən monitorinqlər göstərdi ki, fəal (interaktiv) təlim metodlarını həyata keçirərkən müəllimlər bir çox problemlərlə rastlaşırlar. Belə ki, yenilikləri həyata keçirərkən təcrübənin yayılmasına və mübadiləsinə böyük ehtiyac duyurlar. Müəllimlərin yenilikləri həyata keçirmələrində təcrübələri artdıqca və bu işə daha çox müəllim cəlb olunduqca, yeni metodiki tövsiyyələrə, tədris materiallarına və digər metodiki məlumat mənbələrinə ehtiyacları artır. Fəal (interaktiv) təlim üzrə müəllimlər üçün məlumatın və müasir tədris təcrübəsini yayılması tətbiqi problemlərin aradan qaldırılması üçün ən səmərəli və məqsədəuyğun yollardan biridir (Kərimov, Əhmədova, Varella, Reyli, 2005).

Son illər respublikamızda interaktiv təlim metodlarının mənimsənilərək iş prosesinə tətbiqi sahəsində müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur. Tədris prosesində fəal-interaktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi dərslərin səmərəliyini yüksəldən ən vacib şərtlərdəndir.

Bu gün müəllimlər qarşısında yeni pedaqoji texnologiyalara yiyələnmək kimi ciddi vəzifələr durur. Pedaqoji texnologiyalar çoxdur və onların hamısının öz məqsədi və istiqaməti vardır. Təhsil islahatının əsas məqsədlərindən biri ənənəvi yaddaş məktəbini təfəkkür məktəbinə çevirməkdir. Təfəkkür isə konstruktivizm nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bu nəzəriyyəyə görə, sinifdə müəllim yox, şagird əsas götürülür. Kostruktor sözü özü də yaradıcı öyrənmə mənasını verir. Nəzəriyyə şüurla bağlı olan psixologiyadan, təhsilə dair tədqiqatlardan, nevrologiya elmindən qidalanır. Təhsilə fərdi yanaşmanı üstün tutur. Konstuktivizm nəzəriyyəsini əsaslandığı sosial və koqnitiv (idraki) fərziyyələr öyrənmədə mühüm rol oynayır və öyrənmə nəzəriyyəsi kimi qəbul olunub. Əqlin inkişafında mühüm rol oynadığından beynin məşqidir və bu nəzəriyyədə özünü doğruldur. Mövzunu anlayıb başa düşmək,onu biliyə mevirərək tapşırıqları həll etmək üçün güclü təsəvvürə malik olmaq, xəyalında canlandırdığın obyekt haqqında mühakimə yürütmək, faktları dəqiqləşdirib mövzuya tətbiq etmək lazımdır (Mehrabov, Abbasov, Zeynalov, Həsənov, 2006).

Konstruktiv təlim texnologiyası özündə interaktiv texnologiyanı da ehtiva etdiyi üçün burada fərdi yaradıcılıq ictimailəşərək genişlənir və daha da dərin çalarlar yaradır (Kralin, 1998).

Təlim prosesində elə qarşılıqlı münasibətlər yaradılması nəzərdə tutulur ki, burada hər iki tərəf qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çata bilsin. Əməkdaşlığın əsasında bu prosesi iştirakçıları arasında pozitiv münasibətlərin saxlanılması durur və əlbəttə, əməkdaşlıq qurulması üçün təlabat və əməkdaşların fəaliyyəti bir-birini məlumatlandıraraq həyata keçirməsi vacibdir. Beləliklə, təlim prosesində xüsusi atmosfer yaranır ki, burada təlim subyektləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu

fəaliyyət priomlarının hesabına deyil, subyektlərin bir-birinə istiqamətlənmiş olmalarının nəticəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təlim prosesindəki müəllim və şagird arasında münasibətlərin necə qurulacağı ünsiyyət və qarşılıqlı təsir vasitələrinin xarakterinə birbaşa təsir edir. İlk növbədə indiyədək formalaşmış olan müəllim-şagird münasibətlərinin tipləri ilə tanış olaq. Onlar şərti olaraq 4 tipə bölünür.

Birinci tip- "müəllim-şagird" yüzilliklər ərzində təlim prosesinin aparıcı didaktik modeli olmuşdur. Bu model müəllim və şagird arasındakı bilavasitə əlaqəyə əsaslanır. Belə pedaqoji qarşılıqlı təsirin "prototipi" ana və uşaq arasındakı münasibətlərdir. Didaktik müəllim-şagird münasibətləri praktikada müxtəlif tədris formaları və metodları ilə müşayiət olunur. Burada aktuallaşan münasibətlərə : mentor (mürəbbi) və şagird; " evdə məktəb" müəllimi və şagird; tədrisin müxtəlif sahələrində ustad və şagird; xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağa bərpaedici-pedaqoji, korreksiyaedici və tibbi proqram kontekstində fərdi olaraq tədrisin aparılması aiddir.

Müasir şəraitdə bu model müxtəlif forma və variantlarda müəllim və şagird arasında fərdi-didaktik əlaqə, yaradıcılığa və müstəqilliyə stimullaşdıran iş, fərdi olaraq təlim problemlərinin müzakirəsi və konsultasiyası kimi işlənir. Bu tip pedaqoji qarşılıqlı münasibətlərin ikilik (cüt) şəklində dominantlığı xarakterikdir (Kralin, 1998).

İkinci tip- "müəllim –auditoriya "–bu, böyük sayda insan kütləsinə nəsihət vermə, təviqat, mobilizasiya, maariflənmə məqsədi daşıyan dialoji formada müraciətdir. Auditoriya ilə ünsiyyətin əsas formaları çıxış, təbliğ, məruzə, mühazirədir. Burada materialın və yeni informasiyanın rasional və "ekonomik" təqdim olunması əsas rol oynayır. Bu tip təlim ali məktəb üçün səciyyəvidir.

Üçüncü tipə- "müəllim-qrup" – münasibətləri aiddir. Bu tip üçün vasitəsiz kommunikasiya xarakterikdir. Həmçinin kommunikiasiyanın çoxtərəfli və qarşılıqlı münasibətlərin qabarıq əməkdaşlıq xüsusiyyətinə malik olması ilə seçilir.

Dördüncü tip üçün –"müəllim-təlim vasitəsi-şagird "- distant təlim xarakterikdir. Burada təlim kompyuter və digər texniki vasitələrlə həyata keçirilir. Çagirdlər tərəfindən təcrübənin mənimsənilməsi şəxsi münasibətlər xaricində mümkün deyil. Məhz münasibətlər çərçivəsində şagird müəllimin qiymətləndirilməsini başa düşür. Həm də şagird özü də müəllimi qiymətləndirir. Müəllimə münasibət şagirdin uğurunu şərtləndirir. Pedaqoqa qarşı pozitiv münasibət təlimə marağı, şagirdin bikiklərə yiyələnmək istəyini artırır, fəaliyyətə və əməkdaşlığa marağı gücləndirir.

Belə qarşılıqlı proses olmasa, şəxsiyyətin formalaşması baş verməz. Həmşini bu zaman müəllim nəyin korreksiyaya ehtiyaci olduğunu, mənimsənildiyini və özünün nəyə əsaslanacağını müəyyənləşdirə bilir. Bu mənimsəmə prosesləri öz- özünə baş vermir. Formalaşan şagird şəxsiyyəti müəllimin dəstəyi nəticəsində digər insanların nəzər nöqtəsini, davranış və əməllərini nəzərə almağın vacibliyini öyrənir.

Şagirdin bütün şəxsi keyfiyyətlərinin nəzərə alınması çox əsasdır. Bu, təlimin tempini və keyfiyyətini dəyişməyə imkan verən şərt kimi çıxış edir. Müəllimlə şagirdin əməkdaşlığı təkcə tədris metod və vasitələrinin tətbiqindən ibarət deyil. Burada mənəvi əlaqə olmalıdır. Müəllim ötürdüyünün şagird tərəfindən qəbul edilməsinə, özününküləşdirməsinə şərait yaratmalıdır. Bu mənəvi əlaqə emosional,qiymətləndirici və iradi xarakter daşıyır (Mehrabov, Abbasov, Zeynalov, Həsənov, 2006).

Təlimdə keyfiyətin əldə olunması üçün əldə olunması üçün psixoloji xüsusiyyətləri dərindən bilmək vacibdir. Müəllim bütün hallarda, xüsusən "müəllim-şagird" münasibətlərinin qurulmasında pedaqoji faktı- nəzakəti, onun davranışına verilən etik tələbləri gözləməli, şagirdlərin şərəf və ləyaqətinə hörmət bəsləməli, onlarq münasibətdə ədəblə davranmalıdır.

Təhsil islahatlarının tələblərinin yerinə yetirilməsində, ilk növbədə, müəllim özü dəyişməli, təlimin yeni texnologiyalarını bilməli, yeni proqram və dərsliklərdən, fənn kurikulumun tələblərindən irəli gələn dəyişiklikləri tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Yeni metodlardan istifadə zamanı müəllim şagirdlərin idraki fəallığına, müstəqil düşünmə qabiliyyətinin inkişafına nail olur. İş prosesində müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün qurulması,

şagirdlərin təhsilə marağının artmasında, tədris etdiyi fənlərin sevdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllim - şagird münasibətləri tədris prosesinin əsas komponentlərindəndir. Tədris prosesində müəllimin şagirdlərlə ünsiyyəti, onlara yanaşma tərzi, rəftarı həlledici rol oynayır. Hər bir müəllim öz dərsində nəaliyyət qazanmalı, səmimi ünsiyyət yaranmasına nail olmalıdır (Mərdanov, Ağamalıyev, Mehrabov, Qardaşov, 2003).

Təhsil sisteminin yaxşı qurulması üçün müəllim-şagird münasibətləri tənzimlənməlidir. Təhsil sistemi dünyada yarandığı vaxtdan müəllim-şagird münasibətləri də mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə bu münasibətlər formalaşmış, yeni mahiyyət kəsb etmişdir. Artıq elə bir dövrə gəlib çatmışıq ki, müəllim-şagird münasibətlərində subyekt münasibətləri tələb olunur (Polat, 2000).

Müəllim və şagird arasında qarşılıqlı hörmət olmalıdır ki, müəllim şagirdə sevgi, məhəbbətlə və eyni zamanda ciddi yanaşsın. Müəllim şagirdi bir şəxsiyyət kimi görməli, onun mənliyinə, şəxsiyyətinə toxunan söz deməməlidir. Nə qədər sözə baxmayan, nadinc şagird olsa belə, müəllim özünün pedaqoji metodlarından istifadə edib, xoş, isti münasibət yaratmalıdır (Mehrabov, 2005).

Nəticə

Bu məqalə təhsilin keyfiyyətinin artırılmasında informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin yalnız bəzi məsələlərinə toxunuldu. Əlbəttə, burada təhsillə bağlı sosial servislərdən, internetin verdiyi texniki imkanlardan daha geniş danışmaq olardı. Bu imkanlar isə nəinki ildən-ilə, hətta gündən-günə artır.

Ədəbiyyat

1. Mehrabov, A. (2001). Təhsilin demokratikləşməsi: problemlər, vəzifələr. Təhsil, mədəniyyət və incəsənət. Bakı. № 4.
2. Kralin, M. (1998). Tekhnologicheskiye osnovy proyektirovaniya i konstruirovaniya uchebnogo protsessa . Volgograd.
3. Bayramov, Ə. (1990). İstedadlıların aşkar edilməsi və təlim-tərbiyyə sisteminin təşkili elmi zəmində qurulmalıdır. Azərbaycan müəllimi. 27.04.1990 №31, 29.04.1990, № 32.
4. Əlizadə, Ə. (2005). İstedadlı uşaqlar. Pedaqoji məsələlər: esselər, etüdlər. Bakı, ADPU nəşriyyatı.
5. Kərimov, Y. (2007). Təlim metodları. Bakı. RS poliqraf.
6. Kərimov, F., Əhmədova, M., Varella, G., Reyli, Ə. (2005). İnteqrativ kurikulum: mahiyyəti və nümunələr. Bakı: Adiloğlu.
7. Mehrabov, A., Abbasov, Ə., Zeynalov, Z., Həsənov, R. (2006). Pedoqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim.
8. Mərdanov, M., Ağamalıyev, R., Mehrabov, A., Qardaşov, T. (2003). Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə. Bakı: Çaşıoğlu.
9. Polat, Ye. (2000). Novyye pedagogicheskiye i informatsionnyye tekhnologii v sisteme obrazovaniya. M. «Akademiya».
10. Mehrabov, A. (2005). Təlim prosesində konstruktiv öyrənmə modeli, idraki və sosial münasibətlərin formalaşma xüsusiyyətləri. Azərbaycan məktəbi. №3

Göndərilib: 06.01.2023 Qəbul edilib: 25.02.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/21/57-60

Nəriman İsmayılov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
nriman.ismayilov@mail.ru

QUYULARIN İNŞASI ZAMANI RİSKLƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Müasir dünyamızı risklər olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. İstənilən sahədə risklərin mövcud olması və müasir texnologiyaların dinamik inkişafı öz bərabərində riskləri daha da diqqət mərkəzində saxlamağa məcbur edir.

Məqalədə insan tələfatı ilə nəticələnə bilən risklərdən biri olan quyuların inşası zamanı yaranan risklər, onların qiymətləndirilməsi, insanlara və maddi resurslara dəyə biləcək zərərlərin minimuma endirilməsi üçün görülən tədbirlər sistemindən bəhs edilir.

Məqalədə həmçinin, risklərin idarə olunması və idarəetmədə müasir elmi metodların tətbiqi imkanlarına yer verilir.

Açar sözlər: *risk, müasir texnologiyalar, quyuların inşası, risklərin idarə olunması, tədbirlər sistemi, zərərlər*

Nariman Ismayilov
Azerbaijan State Oil and Industry University
master student
nriman.ismayilov@mail.ru

Risk assessment during the construction of wells

Abstract

It is impossible to imagine our modern world without risks. The presence of risks in any field and the dynamic development of modern technologies force us to focus on risks even more.

The article discussed the risks arising during the construction of wells, which are one of the risks that can result in human casualties, their evaluation, and the system of measures taken to minimize the damage to people and material resources.

The article also mentions the possibilities of applying modern scientific methods in risk management and management.

Keywords: *risk, modern technologies, construction of wells, risk management, measures system, damages*

Giriş

Müasir cəmiyyətimizdə insanlar hər an düşünülmüş və yaxud, düşünülməmiş formada müəyyən risklərlə üzləşirlər. Qarşılaşdığımız risklərin bizlərə və ətraf mühitimizə vura biləcəyi zərərlərin qarşısının alınması və bu risklərin baş vermə ehtimalının maksimum dərəcədə minimallaşdırılması müasir alimlərin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir.

Risklərin idarə olunması istənilən riskli hadisələrin ortaya çıxmasını əvvəlcədən müəyyən elmi metodların köməyi ilə proqnozlaşdırmaq və riskli hadisənin təsiri nəticəsində yaranan mənfi nəticələrin istisna edilməsinə və ya maksimum dərəcədə azaldılmasına imkan verən tədbirlər sistemi kimi başa düşülməlidir.

Risklərin idarə olunması çox mərhələli prosesdir (Zeynalov, 2002: 228). İlk mərhələ riskin aşkarlanması mərhələsidir. Risklərin aşkarlanması müəssisədə zərərlərə və digər itkilərə, həmçinin, insanların ölümünə, xəstəliyə və yaralanmaya səbəb ola biləcək amillərin əvvəlcədən müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsinə şərait yaradır.

Sonrakı mərhələdə risklərin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Risk aşkarlanır daha sonra təhlükəli mənbələrin, riskin həcmini proqnozlaşdırmaq və mövcud olan nəzarət tədbirlərinin yetərli olub olmamasını gözönünə alaraq buraxılabilən riskin qəbul ediləbilən olmasını müəyyənləşdirmək üçün olan bir prosesdir. Risklərin qiymətləndirilməsi bizə imkan verir ki, qiymətləndirilmiş risklərə nəzarət tədbirləti həyata keçirilsin. Nəzarət tədbirləri-risklərin aradan qaldırılmasının ən vacib prinsipi sayılır (Quliyev, 2015).

Qaz və neft quyularının istismar üçün qazılması zamanı müəyyən risklər meydana çıxır. Bu risklərə qəza risklərini, ekoloji riskləri, tutulma risklərini, mürəkkəbləşmələri, quyuların uçması riskini, kənar təsirlərin yaratdığı riskləri, kimyəvi birləşmələrin yaratdığı riskləri və yangın riskini göstərmək olar.

Qazmada baş verəcək qəzaların əvvəlcədən müəyyən edilməsi, qəza xəbərdarlığının edilməsi, qəzaların qarşısının alınması və eləcə də başqa səbəblərdən əmələ gələn qəzaların tez bir zamanda səmərəli üsullar tətbiq etməklə qəzanın ləğv edilməsi vacib əhəmiyyət kəs edir.

Qazma prosesi zamanı yaranan qəza risklərinin xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Qəza zamanı yaranan risklər ümumi formada xarakterizə olunmaqla aşağıdakı kimi növlərə ayrılır:

- Qazma kəmərinin hər hansısa bir hissədən sınması ilə baş verən qəzalar;
- Qazma alətlərinin tutulması nəticəsində baş verən qəzalar;
- Quyunun dibində olan mühərriklərlə əlaqədar yaranan qəzalar;
- Qazma baltalarının korlanması səbəbindən yaranan qəzalar;
- Sementləmə zamanı sementləmənin keyfiyyətsiz olması və texnoloji reqlamentə düzgün əməl edilməməsi;
- Yad cisimlərin qazılmaqda olan quyuya düşməsi nəticəsində baş verən qəza riskləri
- Qoruyucu kəmərlərin yoxlanılmaması və digər qoruyucu kəmərlərlə əlaqədar olan qəzalar.

Araşdırmalarla sübut olunmuşdur ki, əsasən qəzalarla nəticələnən qazma kəməri elementlərinin sınması, prosesdə nəzərdə tutulan əsas boru materialının texniki olaraq "yorulmasından" baş verir. "Yorulma" hadisəsi müvəqqəti gərginlikdən əmələ gəlir və bu gərginliyi yaradan isə qazma kəmərinin titrəməsi, bəzi yerlərdə sərt əyilmələr və burucu zərbələrdir (Galeyev, 2017: 152).

Qaynaqlı birləşmə ucları olan borulardan istifadə edərkən əksər hallarda sınma halı həmin qaynaq birləşmələrində özünü göstərir.

Qazma kəmərlərinin yiv birləşməsindən sınması hallarına da praktikada kifayət qədər rast gəlinir. Yiv birləşmələrindən sınmanın əsas səbəbləri yivlərin lazımi dərəcədə bərk bağlanmaması, tez-tez müəyyən gərginlik altında açılıb-bağlanması və s. səbəbləri göstərmək olar. Bu tip risklərin qarşısını almaq üçün qazma kəməri və onun işçi elementlərini əvvəlcədən müəyyən olunmuş qrafikə uyğun olaraq "defektoskopiya" aparatı ilə yoxlamalıyıq (Salavatov, 2012). Vaxtaşırı olaraq 200-400 saat arasında qazma borularının yiv birləşmələrinin işləmə dərəcəsi yoxlanılmalıdır. Tutulmuş aləti azad etmək üçün buraxıla bilən həddən artıq miqdarda fırlanma momenti və dartıcı güc vermək olmaz.

Kəmərin tutulması quyu lüləsində olan qazma məhlulu sütununun təzyiqinin düşməsi nəticəsində burunun quyu divarına yapışması quyu lüləsinin daralan hissələrində və ya kənar cisimlərin düşməsindən pərçimlənməsi, quyu divarının uçması və gil tıxaclarının əmələ gəlməsi səbəbindən kəmərin hərəkətdən qalmasına deyilir. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, qazma alətinin tutulması prosesini həm mürəkkəbləşməyə, həm də qəza riskinə aid misal kimi göstərmək olar (Kleinfeld, Feiner, 1996: 358-364). Müəyyən edilmişdir ki, tutulmaların yarıdan çoxu əsasən qazma alətlərinin hərəkətsiz saxlanılması səbəbindən yaranmışdır.

Quyudibində olan mühərriklərlə əlaqədar qəza risklərinin olması danılmaz faktlardan biridir. Mühərriklərin və yaxud, onun hissələrinin müəyyən səbəblərdən tutularaq quyuda qalması səbəbindən qəzalar baş verə bilər. Burada turboburla əlaqədar qəza əmələ gəlmə səbəblərinə keçiricilərin yiv birləşmələrindən qopması, rotorun qaykası və turbobur valının kontur qaykalarının açılması, həmçinin, turboburun gövdəsinin pərçimlənməsi səbəb kimi göstərilə bilər (Zeynalov, 2015: 406). Buna görə də risklərin baş verməsini minimuma endirmək məqsədi ilə turbaburun

ölçüsünü və tipini düzgün seçmək vacibdir. Quyudan istifadə etməmişdən əvvəl bütün yiv birləşmələri yoxlanılmalıdır.

Praktikadan məlum olur ki, qazma baltalarının və qazma başlıqlarının, həmçinin, onların elementlərinin və müxtəlif hissələrinin texniki və texnoloji səbəblərdən sınması və tutulması zamanı qəza riskləri yarana bilər (Zeynalov, 2013: 284). Bu tip qəzaların tədqiqi göstərir ki, qəzaların baş vermə səbəbləri baltaların tipindən də asılıdır. Məsələn, şaroşkalı baltalarda baş verən qəzalar baltanın bağlanması qaydasına düzgün əməl etmədikdə yaranır.

Baltaların sınmasına səbəb olan digər amil isə onların normadan artıq istifadə edilməsi, baltanın quyunun dibinə çox yüksək zərbə ilə vurulması, istifadə zamanı suxurların möhkəmliyinin nəzərə alınmaması və ən əsası isə qaynaq tikişlərinin zəif olmasıdır.

Baltaların PDS adlanan tipindən də quyuların qazılması zamanı geniş istifadə olunur (Thanh, Hsieh, 1990: 119-132). Bu tipli baltalarla qəza riski əsasən qazma zamanı və endirmə-qaldırma vaxtı baltanın pərçimlənməsi və açılması səbəbindən baş verir.

Qoruyucu kəmərlərlə əlaqəli olaraq yaranan qəza riskləri əsasən quyunun divarlarının möhkəmləndirilməsi zamanı qoruyucu kəmərlərin tutulması, həmçinin bir və yaxud birdən çox qazma borusunun açılması nəticəsində quyuya düşməsi, boruların deşilməsi, yiv birləşmələri olan yerdən sınması, qoruyucu kəmərin elementlərinin düzgün yığılmaması ilə əlaqədar səbəblərdən baş verməsi riski yüksəkdir.

Bu kəmərlərin tutulmasının səbəblərinə quyunun lazımi səviyyədə hazırlanmaması, quyuda sərt döngələrin olması və ən əsası isə quyunun inşası planının düzgün tərtib edilməməsi və yaxud plana əməl edilməməsini göstərə bilərik. Qoruyucu kəmərin düşməsi endirmə-qaldırma alətlərinin nasazlığı, hesabatlarda əldə olunmuş məlumatlara əməl olunmaması, kəmərin quyu divarına qəflətən ilişməsi, borular birləşdirilərkən onların bir-birinə keyfiyyətli və tam olaraq birləşdirilməməsi və s. səbəbləri əsas göstərə bilərik (Salavatov, Şirinov, Səmədov, 2017).

Qoruyucu kəməri təşkil edən boruların əzilməsi səbəblərinə isə borunu əks klapanla buraxdıqda zamanında məhlulla doldurulmaması və sürətlə buraxdıqda hidrodinamik zərbələrin təsiri boruların əzilməsinə səbəb olur.

Bilməli olduğumuz digər məqam isə keyfiyyətsiz sementləmə nəticəsində boru divarlarının uçması səbəbindən qazma zamanı yaranan problemlərdir. Bu riskli situasiyanın baş verməməsi üçün quyuda istifadə olunacaq sement nümunələri laboratoriya şəraitində təyinedici aparatlarda yoxlanılmalıdır. Burada əsas diqqət edilməli məqam isə sement nümunəsinin başlanğıc və son tutuşma məqamının düzgün müəyyən edilməsidir. Sementləmə prosesinə düzgün nəzarət edilmədikdə və prosesin idarə edilməsi planı pozulduqda qazılan quyularda uçulma sökülmə hadisələri baş verir. Belə olduqda isə quyu tikintisi zamanı xərclənən milyonlarla manat dəyərində məbləğ itirilmiş olur. Bu isə tikintini həyata keçirən müəssisələr üçün xoşagəlməz nəticələr verir.

Nəticə

Ola biləcək hadisələrin risklərinin qiymətləndirilməsi müəssisələrin və təşkilatların birinci vəzifəsi olmalıdır. Müvafiq olaraq risklərin qiymətləndirilməsi aparıldıqdan sonra müəssisədə ola biləcək risklərin siyahısı tərtib olunmalıdır. Risklər siyahısından istifadə etməklə obyektdə olan ən zəruri risklərin idarə olunması və qalıq riskin aradan qaldırılması üçün tədbirlər planı hazırlanmalıdır.

Qiymətləndirilmiş risklərlə əlaqədar olaraq görüləcək profilaktiki tədbirləri müzakirə edilməlidir. Risklərin ortaya çıxma ehtimalının qarşısının alınması (minimuma endirilməsi) və verə biləcəyi zərərin potensial təsir dairəsinin azaldılması ya da təhlükənin hər hansısa bir yolla transfer edilməsinin elmi-praktiki təhlili aparılmalıdır.

Risklərin idarə olunmasının strategiyasına uyğun olaraq hər bir konkret risk üçün tədbirlər sistemi müəyyən edilməli və icra olunmalıdır.

Riskin öncədən aşkarlanması, qiymətləndirməsi və həmçinin, nəzarət tədbirlərinin ardından qalıq riski ortadan qaldırmağa və yaxud, nəticələrini minimallaşdırmağa (azaltmağa) doğru görülən

tədbirlərin ,vaxtında və dəqiq yerinə yetirilməsinin izlənməsi üçün əvvəlcədən monitorinqlər həyata keçirilməlidir.

Həmçinin, texnoloji proseslərin yenilənməsi, avadanlıqların və qurğuların köhnəlməsi, digər tərəfdən texnoloji qurğuların mürəkkəbləşməsi və s. səbəblərdən məlum olmayan və yaxud daha əvvəlki risk qiymətləndirilməsində nəzərə alınmayan yeni risk formaları yaranır. Yaranan bu yeni risklərin aşkar edilməsi üçün müntəzəm olaraq monitorinqlər həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Zeynalov, N. (2002). Povysheniye effektivnosti i kachestva tsementirovaniya neftyanykh i gazovykh skvazhin. Izd. «Takhsil». Baku, 228 s.
2. Quliyev, İ. (2015). Neft və qaz quyularının qazılması zamanı baş verən mürəkkəbləşmələrin erkən aşkar edilməsi və onlarla mübarizə texnologiyasının təkmilləşdirilməsi. Bakı.
3. Galeyev, A. (2017). Analiz riska avariy na opasnykh proievodstvennykh ob"yektakh: uchebnoye posobiye. Rossii, Kazan. nach. issled. tekhnol. un-t. Kazan': Izd-vo KNITU, 152 s.
4. Salavatov, T., İsmayılov, F., Osmanov, B. (2012). Neftin quyu ilə çıxarılması texnologiyası. Dərslik. Bakı, 530 s.
5. Kleinfeld, M. Feiner, B. (1996). Health hazards associated with work in confined spaces. J.Occup. Surroundings. Med., p.358-364.
6. Zeynalov, N. (2015). Neft-qaz quyularının qazılması və istismarının təhlükəsizliyi. Bakı, ADNA-nın nəşri, 406 s.
7. Zeynalov, N. (2013). Neft-qaz quyularının qazılmasında texniki təhlükəsizlik. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 284 s.
8. Thanh, N., Hsieh, M., Philp, R. (1990). Waxes and asphaltenes in crude oils. Org. Geochemistry. 30, p.119-132 (Google Scholar). (CrossRef).
9. Salavatov, T., Şirinov, M., Səmədov, V. (2017). Maili və üfiqi quyuların qazılması texnika və texnologiyası. Bakı.

Göndərilib: 16.01.2023 Qəbul edilib: 18.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/21/61-65

Vəfa Bağırova
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
vefa98b@gmail.com

YERLİ İDARƏETMƏ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİNDƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI – VƏTƏNDAŞLARI, İDARƏETMƏ FƏALİYYƏTİNİ VƏ YENİ İDEYALARI BİRLƏŞDİRƏN İNNOVATİV MÜHİT

Xülasə

Məqalədə informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar yerli idarəetmə sisteminin müasirləşdirilməsi məsələlərindən bəhs edilir. Müəllif tərəfindən yerli hakimiyyət orqanlarının işinə tətbiq olunan mexanizmlərin siyahısı ayrılmışdır: elektron sənəd dövriyyəsi sistemi, sosial şəbəkələrdə vətəndaşların müraciətləri ilə işləmək üçün səlahiyyətli sistem "İnsidentlərin idarə edilməsi", məsafədən qəbul elementlərinin istifadəsi, vətəndaşların müraciətlərinin qəbulu, çoxfunksiyalı mərkəzlər vasitəsilə bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsi. Tədqiqat çərçivəsində informasiyalaşdırmanın artırılması kontekstində yerli özünüidarəetmə orqanlarının işinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri formalaşdırılmış və əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *dövlət idarəçiliyi, yerli və bələdiyyə orqanları, informasiyalaşdırma, informasiya texnologiyaları, yerli idarəetmə savadlılığı*

Vafa Bagirova
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
vefa98b@gmail.com

Information technologies in the activity of local government bodies - an innovative environment combining citizens, government activity and new ideas

Abstract

The article deals with the issues of modernization of the local administration system related to the development of information technologies. The author lists the mechanisms applied to the work of local authorities: the electronic document circulation system, the authorized system for working with citizens' appeals on social networks "Incident Management", the use of remote reception elements, the reception of citizens' appeals, the provision of municipal services through multifunctional centers, etc. Within the framework of the study, the directions for improving the work of local self-government bodies in the context of increasing informatization were formed and justified.

Keywords: *public administration, local and municipal bodies, informatization, information technologies, local administration literacy*

Giriş

Yerli özünüidarəetmə bir çox dünya dövlətlərində xalqın dövlət Konstitusiyası ilə təmin edilmiş hüquq və səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi formalarından biridir. O, əhalinin mənafeyini, tarixi və digər yerli ənənələri nəzərə almaqla, yerli əhəmiyyətli problemlərin müstəqil yaxud öz məsuliyyəti ilə həm bilavasitə, həm də nümayəndəlik orqanları vasitəsilə həllini özündə ehtiva edir. Bildiyimiz kimi müasir dünyada qlobal səviyyədə bütün cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesi gedir. Bu, dövlət və bələdiyyə idarəetməsi sahəsində informasiya texnologiyalarından istifadənin zəruriliyini təsdiqləyir.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Axı, yerli özünüidarə idarəetmənin

daha yüksək səviyyələrində idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün əsasdır, çünki həyati ehtiyacların təmin edilməsi ilə bağlı məsələləri həll edən bələdiyyə orqanlarıdır. Bu baxımdan dövlət və bələdiyyə işçilərinin müasir informasiya texnologiyalarından səmərəli istifadəsinə dair konkret tövsiyələrin hazırlanması məsələsi aktualdır. İnformasiya texnologiyalarından istifadə etməklə həyata keçirilən həmin vəzifələrin dəqiq təsnifatının aparılmasına da ehtiyac vardır (Okutina, 2021: 269).

Aydındır ki, informasiya məkanının inkişafında yaranan tendensiya dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının inhisarçılığının qarşısını almağa kömək edir. Bu, bir tərəfdən konkret podratçının mümkün korrupsiya təzahürünü istisna edir, digər tərəfdən isə idarəetmə subyektlərinin dairəsinin genişləndirilməsini və hüquqi xarakterli məlumatlar da daxil olmaqla, informasiyaya çıxışın optimallaşdırılmasına zəmin yaradır.

Yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi bunlarla əlaqələndirilir:

1) müasir cəmiyyətdə situasiyanın dəyişmə dinamikasının artması;
2) ərazilərin həyatının təmin edilməsində xeyli sayda amillərin və məhdudiyyətlərin nəzərə alınması zərurəti;
3) toplanması və kifayət qədər heterojen məlumatların böyük həcmdə emal ehtiyacı (Lavrenko, 2019: 787).

Ümumiyyətlə, idarəetmənin informasiyalaşdırılması bütün səviyyələrdə hakimiyyət orqanlarının, təşkilatların, şirkətlərin və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olan vətəndaşların informasiya ehtiyaclarını ödəmək üçün informasiya mühitinin təşkili prosesidir. İnformasiya texnologiyalarının köməyi ilə yerli idarəetmə orqanının rəhbərliyi aşağıdakı vəzifələri həll edir:

1) problemli vəziyyətlərin təhlili, səbəb-nəticə əlaqələrinin tapılması;
2) həll edilməli olan problemlərin formalaşdırılması;
3) problemli vəziyyətlərin inkişafına təsir göstərə bilən xarici mühitin parametrlərinin proqnozlaşdırılması;
4) idarəetmə qərarlarının variantlarının nəticələrinin proqnozlaşdırılması;
5) problemli vəziyyətlərin həlli üçün alternativlərin hazırlanması;
6) verilmiş şərtləri və tapşırıqları qane edən optimal həll yolunun tapılması (Chistova, 2014: 214).

Bəzi tədqiqatçıların qənaətinə görə, informasiya-kommunikasiya və internet texnologiyalarının yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə tətbiqi bir neçə mərhələdən keçməlidir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İctimai İqtisadiyyat və İdarəetmə Bölməsi, həmçinin Amerika Dövlət İdarəçiliyi Cəmiyyətinin məlumatına görə, bu prosesdə beş əsas mərhələsini ayırmaq mümkündür:

Birinci mərhələ – internetdə mövcudluq (və ya məlumatların yerləşdirilməsi), yəni dövlət orqanlarının elektron şəbəkə strukturlarına buraxılması ilə bağlıdır. Bu mərhələdə dövlət qurumlarının informasiya rolunu yerinə yetirən bir və ya bir neçə saytı vardır. Bu saytlarda vətəndaşlara dövlət orqanının tərkibi, onun bölmələri, vəzifəli şəxsləri, ünvanları, telefon nömrələri, iş saatları və s. haqqında müfəssəl məlumat verilir. Dövlət orqanlarının səhifələri, bir qayda olaraq, mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılmır və portalda birləşdirilmir.

İkinci mərhələ – qabaqcıl internetdə mövcudluq (və ya əks əlaqə) – istifadəçilərə müxtəlif dövlət saytları vasitəsilə ixtisaslaşmış və daim yenilənən məlumatları almağa imkan verir. Burada dövlət nəşrləri, hüquqi sənədlər, xəbərlər haqqında məlumat almaq imkanı vardır. Şəbəkədə dövlət qurumlarının sayı artır.

Üçüncü mərhələ – interaktiv internet mövcudluğu – vətəndaşlar və dövlət xidmətləri göstərən dövlət strukturları arasında qarşılıqlı əlaqə imkanlarının intensivləşməsi ilə xarakterizə olunur. Milli hökumətin veb-saytı istifadəçini birbaşa nazirliklər, agentliklər və idarələrlə əlaqələndirən portal kimi fəaliyyət göstərir. Vətəndaşlarla xidmət təminatçıları arasında qarşılıqlı əlaqə şəbəkə istifadəçilərinə onların ehtiyac və maraqlarına uyğun olan məlumatlara birbaşa çıxış imkanı verir.

Dördüncü mərhələ – tranzaksiya əsaslı veb mövcudluq, yəni buraya istifadəçinin şəbəkə vasitəsilə sənədləri qəbul etmək və əməliyyatları həyata keçirmək imkanı daxildir. Vətəndaşlar vizalar, pasportlar,

sertifikatlar, icazələr və digər əməliyyat xidmətləri ala bilərlər. Regional portallar vasitəsilə müəssisələri qeydiyyata almaq, maliyyə sənədlərini tərtib etmək, xarici sənədləri leqallaşdırmaq və s.

Beşinci mərhələ tam inteqrasiya olunmuş internet mövcudluğudur. O, həm vətəndaşlar, həm də biznes üçün vahid standartlara əsaslanan dövlət idarəetməsinin elektron sisteminin, eləcə də bütün xidmətlərə vahid çıxış nöqtəsi kimi hökumət portalının yaradılmasını təmin edir. Dövlət qurumları arasında sərhədlər çox çevikdir ki, bu da onların fəaliyyətinin təşkilinin yeni keyfiyyətindən danışmağa imkan yaradır (Antanovich).

Yerli idarəetmə orqanlarının problemlərinin həllində və müzakirəsində əhalinin iştirakını artırmaq üçün aşağıdakı funksional xidmət növlərindən istifadə əsasında xarici ölkələrin iri meqapolislərin təcrübəsinin uyğunlaşdırılması məqsədəuyğundur:

1) informasiya xidmətləri – vətəndaşları şəhər haqqında lazımi məlumatlarla təmin etmək, bələdiyyənin müxtəlif şöbələri ilə digər məlumat provayderləri, habelə onların istehlakçılarının müxtəlif qrupları arasında - şəhər ictimaiyyətindən tutmuş biznes və tədqiqatçılara qədər informasiya mübadiləsinin qurulması məqsədinə xidmət edir;

2) elektron xidmətlər portalı – vətəndaşlara dövlət qurumlarında fiziki iştirak olmadan veb-interfeys və ya mobil proqram vasitəsilə sorğular göndərmək (məsələn, nikahın qeydiyyata alınması və ya uşağı uşaq bağçasına yazdırmaq), onlara baxılma vəziyyətini izləmək və dövlət xidmətlərini birbaşa almaq imkanı verən onlayn dövlət xidmətləri sisteminin əsas elementidir.

3) Kommunikasiya xidmətləri. Ən çox yayılmış formatlardan biri sakinlərə bələdiyyə xidmətlərinin işinə nəzarət etməyə imkan verən interaktiv platformalardır: problemlər barədə məlumat vermək və şikayətlərə gələn cavabı izləmək. Ən effektlisi krausorsinq, yəni ictimaiyyətdən rəy, ideya və təkliflərin toplanması üçün interaktiv platformalar hesab olunur.

4) Vətəndaşların elektron sorğuları və referendumları üçün platformalar. Onlar müxtəlif inkişaf məsələləri üzrə ictimai rəyin rəsmi şəkildə toplanması üçün interaktiv xidmətlərdir. Bələdiyyə rəhbərliyi müzakirə və ya sorğu üçün gündəliyi/rəhbəri müəyyən edir və əhali səs verməyə və suallara cavab verməyə dəvət olunur (Ageev, 2018: 45).

Geniş mənada elektron bələdiyyə dedikdə, bütün ərazi üzrə idarəetmə və inzibati proseslərin avtomatlaşdırılmasına əsaslanan yerli özünüidarənin şəbəkə informasiya-kommunikasiya infrastrukturu başa düşülməlidir. Mütəxəssislərin fikrincə, elektron bələdiyyə və ya digər yerli idarəetmə orqanları e-hökumət elementlərinin iyerarxiyasında aşağı səviyyə kimi təmsil oluna bilər:

- e-hökumət;
- elektron idarəetmə (yerli icra hakimiyyəti orqanları);
- regional elektron hökumət;
- elektron bələdiyyə və yaxud digər yerli idarəetmə orqanları (Kalilina, Şevandrin).

Elektron bələdiyyənin üstünlüklərinə nail olmaq üçün aşağıdakı prinsiplərin həyata keçirilməsini təmin etmək lazımdır:

- vətəndaşlarla elektron məlumat mübadiləsinin təmin edilməsi (açıq normativ hüquqi baza, elektron xidmət portalları, internet qəbulları);
- vətəndaşlar və idarələr arasında, habelə idarələrin özləri arasında elektron məlumat mübadiləsindən istifadə etməklə dövlət xidmətlərinin göstərilməsində "bir pəncərə" prinsipi;
- sənəd dövriyyəsi üçün kağız texnologiyasından istifadədən imtina (bələdiyyə daxilində, habelə idarələr və hökumət səviyyələri arasında);
- vəzifəli şəxslərin işində elektron texnologiyalardan istifadə (məlumat bazaları, informasiya və analitik proqramlar, geoinformasiya sistemləri) (Kalilina, Şevandrin).

Böyük, orta və kiçik şəhərlərdə elektron idarəetmənin yaradılması yerli orqanların daxili və xarici əlaqələrinin İKT-dən istifadə əsasında transformasiyasını nəzərdə tutur. Prosesin yekun məqsədi şəhər hakimiyyət orqanları ilə vətəndaş cəmiyyəti arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkilinin yeni forması kimi elektron bələdiyyənin yaradılmasıdır. "Elektron bələdiyyə"nin əsas elementi bələdiyyə xidmətlərinin vətəndaşlara və təşkilatlara internet vasitəsilə elektron formada təqdim edilməsinin mümkünlüyüdür (Koshechkin, 2017).

Regionların səmərəliliyinin, vətəndaşlara xidmətlərin göstərilməsi proseslərinin müasir informasiya texnologiyalarından istifadə ilə bilavasitə bağlı olması faktına əsaslanaraq, elektron hökumətin özünün effektivliyinin və İKT-yə investisiyaların iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi problemi həll edilir.

Problemi həll etmək üçün Avropa Birliyinin ən böyük layihələrindən biri – eGEP layihəsi (e-Hökumət İqtisadiyyatı Layihəsi – ingilis dilində *eGovernment Economics Project*) əsasında elektron hökumətin iqtisadi modeli qurulur.

Bu model özündə üç əsas istiqaməti ehtiva edir:

1) Avropa Birliyində elektron hökumət xidmətlərinin yaradılması, təmin edilməsi və saxlanması xərclərinin müəyyən edilməsi və təhlilini;

2) elektron dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyasının işlənib hazırlanmasını;

3) elektron dövlət xidmətlərinin tətbiqinin təsirlərinin təhlilini (Poselsky, Minat).

Uğurlu Qərb analoqlarının təhlili əsasında elektron hökumətin arxitekturasına, onun inkişaf prosesinə dair əsas tələblər formalaşdırılır, habelə digər dövlətlərin iri şəhərlərinin informasiyalaşdırılması üzrə regional layihələrin idarə edilməsi üçün hərtərəfli praktiki tövsiyələr təklif olunur. Dövlət funksiyasının, dövlət xidmətlərinin və inzibati reqlamentlərin formal tərifləri məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Nəticə

Müasir kommunikasiyaların nəzəriyyəsi və təcrübəsinin nəticələri yerli özünüidarənin həyata keçirilməsində ictimaiyyətin iştirakının yeni formasının – elektron iştirakın fəal inkişafı üçün obyektiv ilkin şərtlərin formalaşdığını göstərir. Onun səciyyəvi xüsusiyyəti məmurlarla yaxşı işləyən qarşılıqlı əlaqə ilə əhalinin problemlərinin həllini optimallaşdıran müasir qabaqcıl informasiya və rabitə xidmətlərindən vətəndaşların fəal istifadəsini əks etdirən texnoloji amildir. İnternetin və mobil əlavələrin mövcudluğu və yayılması əhalinin müəyyən bir məsələ ilə bağlı öz fikrini ifadə edən daha geniş əhatə dairəsini təmin edir, ictimai ehtiyacların və ictimai rəyin daha obyektiv mənzərəsini yaratmağa imkan verir.

Beləliklə, yerli idarəetmə orqanlarının informasiya sisteminin tətbiqi yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən qəbul edilən idarəetmə qərarlarının səmərəliliyini və keyfiyyətini yüksəldəcək.

Ədəbiyyat

1. Okutina, N. (2021). K voprosu ob ispolzovani informachionnix texnoloqiy v deyatelnosti orqanov qosudarstvennoy vlasti i mestnoqo samoupravleniya. Sovremenniye problemi, tendensii i perspektivi sosialno-ekonomicheskogo razvitiya. Sbornik statey X mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferensii. Surqut, p.268-27.1
2. Lavrenko, E., Torokhtiy, V. (2019). Improvement of information technology in local government. Economics and Society. № 4 (59), p.786-799.
3. Chistova, M. (2014). Munisipalnaya informasionnaya sistema – instrument povisheniya kachestva funktsionirovaniya organov mestnogo samoupravleniya. Teoreticheskiye i prakticheskiye aspekti sovremennoy nauki: sbornik nauchnikh trudov po materialam V Mejdunarodnoy nauchnoprakticheskoy konferensii. Chast V, Belgorod, 30 noyabrya, p.200-214.
4. Antanovich, N. Electronic government as a technology for the transition from public administration to effective public management. Science and Innovations [elektron resurs]
5. https://law.bsu.by/pub/11/ant3.pdf (son müraciət: 07.04.2023)
6. Ageev, A., Matveev, V., Simonov, S. (2018). Information systems in municipal management. OrelSIET bulletin. Mathematical and instrumental methods of economy. № 3 (45), p.42-46.
7. Kalilina, A., Şevandrin, A. Formirovaniya elementov elektronnoqo pravitelstva v orqanax mestnoqo samoupravleniya munichipalnix obrazovaniy [elektron resurs]
8. https://elibrary.ru/download/elibrary_18486285_21090371.pdf (son müraciət: 06.04.2023)

9. Koshechkin, S.. (2017). Razrabotka informachionnoy texnoloqii formirovaniya imica orqanov mestnoqo samoupravleniya. Magisterskaya dissertasiya po spesialnosti «Prikladnaya informatika». Krasnoyarsk, 82 p.
10. Poselsky, A., Minat, V. Theory and practice of the use of e-governmentand an electronic control system in the municipality of cities different scale [elektron resurs]
11. https://elibrary.ru/download/elibrary_24082208_90345437.pdf (son müraciət: 06.04.2023)

Göndərilib: 18.01.2023 Qəbul edilib: 13.03.2023

İÇİNDƏKİLƏR

Zarovshan Babayeva
The relevance of the formation of the scientific-biological world view in the modern period 6
Khatira Suleymanova
The essence of the pragmatic approach in linguistics 14
Nüşabə Seyid
Təhsilin rəqəmsallaşdırılmasının faydaları və riskləri 19
Mahira Hajiyeva
Interpretation of fiction. Phenomenology, hermeneutics and receptive esthetics 24
Vusala Aghabayli
Early gender representations in english literature 29
Rashad Alimov
Geological and structural setting of the Gadir low sulfidation epithermal deposit (Lesser Caucasus, Azerbaijan) 35
Təhminə Quluzadə
Azərbaycanda müalicə turizminin mövcud vəziyyəti 42
Ayxan Zeynalov
Milli iqtisadiyyatın formalaşmasında xarici investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətləri 47
Ruzanə Süleymanova
Məlaikə Xudaverdiyeva
Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində interaktiv texnologiyaların rolu 51
Nəriman İsmayılov
Quyuların inşası zamanı risklərin qiymətləndirilməsi 57
Vəfa Bağırova
Yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətində informasiya texnologiyaları – vətəndaşları, idarəetmə fəaliyyətini və yeni ideyaları birləşdirən innovativ mühit 61

İmzalandı: 27.03.2023
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 8.5 ç.v.
Sifariş: 626

---

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az